

Wim Mellaerts

Op zoek naar 'de kloof tussen justitie en volk' in Nederland omstreeks 1900: de Maastrichtse praktijk

De afgelopen jaren is er een aantal uitstekende overzichtswerken verschenen over criminaliteit en de menigvuldige relaties tussen gerecht, politie en samenleving in de negentiende eeuw. In recent onderzoek springt vooral in het oog de stringentere strafvervolgning van vermogensdelicten en de strafbaarstelling van zaken die de 'openbare orde' of de 'goede zeden' verstoorden. Wetgevers en lokale functionarissen gingen een steeds groter aantal gedragingen en gebruiken die deel uitmaakten van de volks- en arbeiderscultuur als criminaliteit definiëren en interpreteren.¹ Er bestaan nochtans belangrijke hiaten in onze kennis over het beeld dat het gewone volk zich vormde van justitie en politie. Men schrijft de bredere bevolkingslagen al te gemakkelijk louter wantrouwen, vijandigheid en verzet ten aanzien van het gerechtelijk apparaat toe, zeker als men naast repressieve en disciplinerende mechanismen ook nog eens de nadruk legt op het gecentraliseerde, bureaucratische karakter van het gerecht en de inquisitoire zijde van de strafrechtspiegeling.

Om deze vastgeroeste opinie enigszins te corrigeren en te nuanceren is het belangrijk de 'zorgende' kant van de justitiële en politieke praktijk meer in kaart te brengen. Britse sociale historici en sociale wetenschappers actief op dit terrein hebben bijvoorbeeld uitvoerig betoogd dat het Engelse rechtsapparaat een zeker prestige had onder de arbeidersklasse.² Zij kennen daarbij gewoonlijk een centrale rol toe aan de vaststelling dat het gewone volk tot op zekere hoogte ook de deur van de justitie vond en beschermd werd door het strafrecht. Met name vermogens- en geweldsmisdrijven werden volgens de Britse vakliteratuur onder arbeiders soms (soms ook niet) scherp afgekeurd en slachtoffers van zulke delicten schroomden niet om hulp te zoeken bij de politie of justitie. Deze andere kant van de medaille, uitgewerkt in het eerste deel van dit stuk, komt nog onvoldoende aan bod in studies over criminaliteit en strafrechtspiegeling in negentiende-eeuws Nederland, ten dele omwille van lacunes in het bronnenmateriaal.³ Voor dit soort vraagstelling komen allereerst de archiefbestanden

¹ Vincent Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied, 1770-1914* (Assen 1994) 201-204, 297-300.

² Ik verwijs hier naar baanbrekend werk: David Philips, *Crime and authority in Victorian England. The Black Country, 1835-1860* (Londen 1977) 123-129; Jennifer Davis, 'A poor man's system of justice: the London police courts in the second half of the nineteenth century', *Historical Journal* 27/2 (1984) 309-335; V.A.C. Gatrell, 'Crime, authority and the policeman-state', in: F.M.L. Thompson (ed.), *The Cambridge social history of Britain, 1750-1950 III* (Cambridge 1990) 282-284; Clive Emsley, *The English police. A political and social history* (Hemel Hempstead 1991) 75-76.

³ Nelleke Manneke, *Uit oogpunt van politie. Zorg en repressie in Rotterdam tussen 1870 en 1914* (Arnhem 1993); Sleebe, *In termen van fatsoen*, 250, 255-257, 270; Sibbo van Ruller en Sjoerd Faber, *Afdoening van strafzaken in Nederland sinds 1813. Ontwikkelingen in wetgeving, beleid en praktijk* (Amsterdam 1995); een uitzondering betreft de studie van Annemieke Keunen, "'Ongaarne beticht en bevlekt': vrouwen, mannen en hun beledigingen voor de correctionele rechtbank te Amsterdam, 1811-1838", *Volkskundig Bulletin* 18 (1992) 415-431.

van het Openbaar Ministerie (OM) als informatiebron in aanmerking, eerder dan rechtbankarchieven in de strikte zin van het woord, dé basisbron in veel historisch-criminologisch onderzoek. Procesdossiers en andere pakketstukken zijn immers niet alleen gedetailleerder dan vonnisboeken, maar kunnen tevens licht werpen op het veel minder zichtbare: klachten over vermeende delicten waar geen vervolgingen uit voortvloeiden. Het probleem is echter dat de bewaarde en ontsloten parketarchieven doorgaans bijzonder lacuneus zijn: men vindt er veel summiere registers, maar heel weinig procesdossiers.⁴ Een rijke alternatieve bron, zeker voor wat Maastricht betreft, zijn de archivalia van de gemeentepolitie. In dit stuk wil ik meer in het bijzonder aandacht schenken aan de verschillende methodologische problemen, verbonden aan dit soort onderzoek.

Daarnaast moet het historische maatschappelijke decor gereconstrueerd worden, waartegen het verschijnsel van een 'dienstverlenende' politie en justitie zich afspeelde. Dit vereist een meer theoretische benadering, gericht op de sociaal-politieke functie van deze praktijken. Binnen de Engelse en Franse geschiedschrijving, die kan bogen op een langere onderzoekstraditie op dit terrein dan de Nederlandse, is vanuit deze invalshoek de laatste twee decennia een aantal perspectiefrijke verklaringen geformuleerd, onder andere ontleend aan neo-marxistische theorieën.⁵ Gehoopt wordt - en dit is een tweede doelstelling van dit stuk - met de resultaten van buitenlands onderzoek als houvast de weg te wijzen naar een aantal nieuwe hypothesen en denksporen voor de Nederlandse *casus*.⁶ Hoe belangrijk een goed begrip van de sociaal-politieke context is voor een analyse van de 'consumptie' van het recht, zal ik vooral proberen aan te tonen in het tweede stuk van dit artikel, waar de civiele rechtspleging aan bod komt. Daar ga ik uiteraard ook in op de preliminaire vraag óf en in hoeverre de burgerlijke rechtbanken openstonden voor de lagere maatschappelijke lagen; dit onderwerp is, met uitzondering van de arbeidsrechtspraak, nog meer terra incognita dan de strafrechtelijke zijde van het geheel.⁷

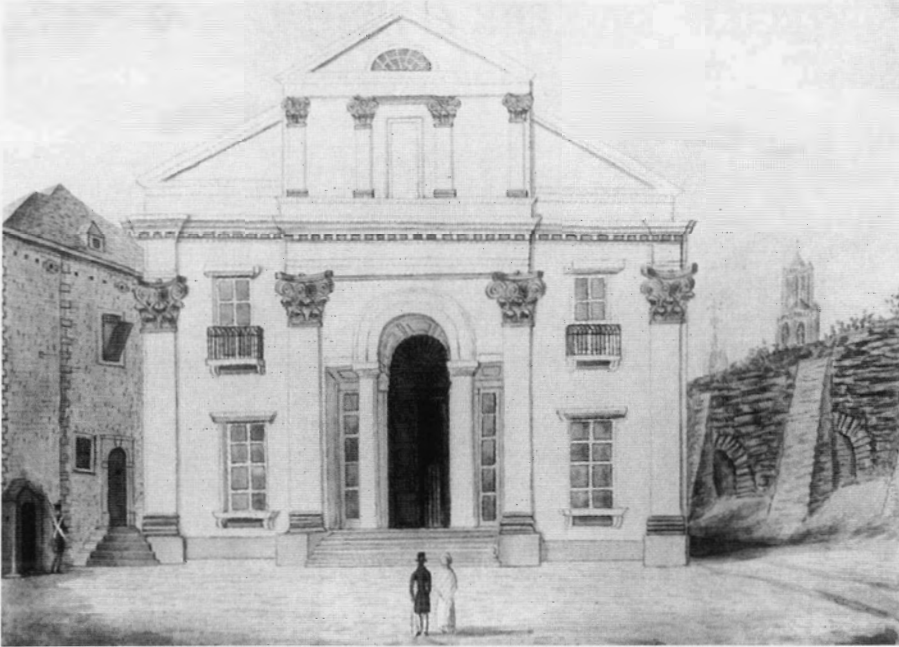
Het hier verzamelde materiaal heeft merendeels betrekking op Maastricht tussen 1890 en 1905, een kleine stad die toen zo'n 30 à 36.000 inwoners telde.

4 Sjoerd Faber, 'OM-richtlijnen: geen nieuw verschijnsel', in: H.G. van de Bunt, J.F.L. Roording en M.J.M. Verpalen (eds.), *Richtlijnen van het Openbaar Ministerie* (Nijmegen 1993) 5-23.

5 Louis A. Knafla and Susan W.S. Binnie, 'Beyond the state: law and legal pluralism in the making of modern societies', in: idem (eds.), *Law, society and the state. Essays in modern legal history* (Toronto 1995) 3-33.

6 Het is geen toeval dat de Engelse en Franse geschiedenis een rijke voorraad aan inzichten en concepten voor de historicus van de hedendaagse Nederlandse justitie biedt: deze landen vertegenwoordigen twee uitersten in het rechts- en politiek-culturele spectrum van negentiende-eeuws Noordwest-Europa. Politiek-bestuurlijk gaat het hier om het proces van de verschuiving van het bestuurlijke gewicht van de lokale naar de centrale overheid; rechtscultureel betreft het een verschil tussen de Engelse gewoonterechtelijke (common law) traditie en het civielrechtelijke patroon van de rest van West-Europa.

7 Annie J. de Roo en Rob W. Jagtenberg, *Settling labour disputes in Europe* (Deventer en Boston 1994) 209-237; naar kosteloze rechtsbijstand werd nog maar weinig onderzoek verricht: Kees Schuyt, Kees Groenendijk en Ben Sloot, *De weg naar het recht* (Deventer 1976) 6-16; C. van Baalen, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in de negentiende eeuw. De discussie onder de juristen en de praktijk in het arrondissement Haarlem (1838-1905)', ongepubl. scriptie, fac. geschiedenis, RULeiden 1983.

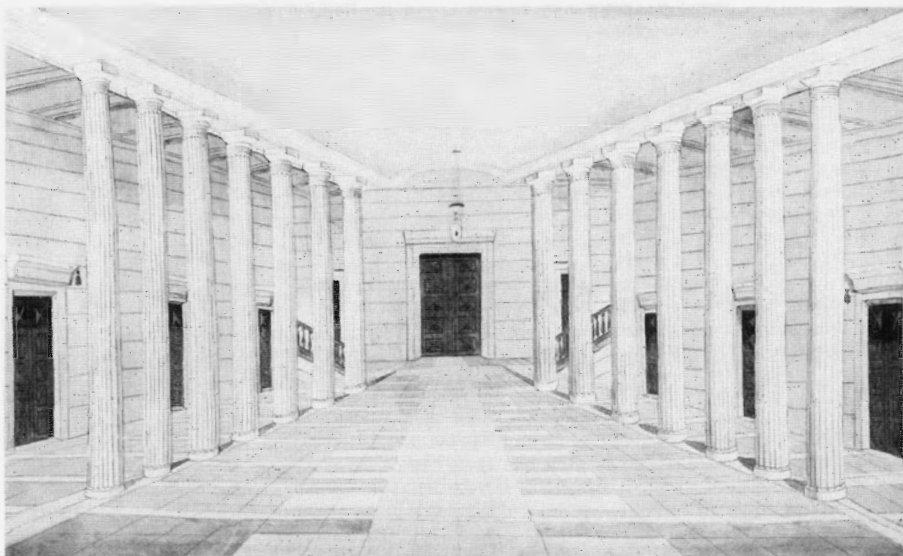

Voorgevel van de voormalige Minderbroederskerk, in 1825 verbouwd tot paleis van justitie. Tegenwoordig hoofdgebouw van de Universiteit Maastricht. Tekening van Philippus van Gulpen circa 1846, GAM.

Het economische landschap werd er gedomineerd door de moderne grootindustrie, terwijl op het omringende platteland commerciële landbouw een belangrijke rol speelde.⁸ Het laatste decennium van de negentiende eeuw was een overgangstijd, waarin nationale en lokale elites hun best deden vat te krijgen op de enorme sociale en politieke uitdagingen van de naderende massamenleving. Dat gebeurde via een mengeling van uiteenlopende maatregelen: het meest opvallend was uiteraard de uitbreiding van het kiesrecht en een grotere overheidsbemoeienis met onderwijs, maar veel minder zichtbaar was het doorvoeren van een hele reeks politieke en justitiële hervormingen, onder andere een reorganisatie van lokale politiekorpsen.⁹ Ondanks de evidente verschillen tussen de Maastrichtse *casus* en andere Nederlandse steden in economisch, politiek en socio-cultureel opzicht en ondanks de verkennende staat van veel van dit onderzoek, ga ik er hierbij vooralsnog van uit dat de reikwijdte van deze

⁸ J.F.R. Philips, 'Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 34 (1989) 17-42; Jos Perry, *Roomsche kinine tegen rode koorts: arbeidersbeweging en Katholieke Kerk in Maastricht, 1880-1920* (Amsterdam 1983); Nick Bos, 'De "deftige lui": Elites in Maastricht tussen 1850 en 1890', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 12 (1986) 53-89.

⁹ Manneke, *Uit oogpunt van politie*, 7; Jaap van der Linden, 'De ontwikkeling van het Amsterdamse politie-apparaat (1840-1940)', in: Sjoerd Faber e.a. (eds.), *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 1989) 41-50; Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999).

De statige zuilenhal van de rechtbank. De rechtszaal lag op de eerste verdieping. Tekening van Philippus van Gulpen, GAM.

micro-geschiedenis het relatief beperkte lokale en regionale sociale kader ontstijgt.

Het gewone volk en 'dienstverlenende' strafrechtspleging in Maastricht

Een eerste vereiste voor een antwoord op de vraag wie of welke sociale groepen gebruikmaakten van de diensten van het strafrechtsapparaat is empirisch onderzoek. Voor deze studie heb ik mij geconcentreerd op welbepaalde delicttypen, zoals diefstal, mishandeling en belediging (wat in onze tijd wellicht 'kleine criminaliteit' zou heten), en dit om twee redenen. Allereerst moet men zich er rekenschap van geven dat de politionele en justitiële overheden ten aanzien van dit soort zaken eerder reactief dan proactief optraden (wat voor onze doeleinden bijzonder interessant is), dat wil zeggen het merendeel der vervolgingen werd ingesteld naar aanleiding van een aangifte door een particulier.¹⁰ Ik zou zelfs de

¹⁰ Zie Wim Mellaerts, 'Criminal justice in provincial England, France and Netherlands, c.1880-1905: some comparative perspectives', *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 4/2 (2000) 21-24; zie voor een gelijksoortige analyse op een ander terrein, Leo Lucassen, 'Tussen perceptie en praktijk. Het beleid van de Nederlandse vreemdelingenpolitie tegenover buitenlandse dienstbodes (1920-1940)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (2000) 186; hierbij moet aangetekend worden dat de autoriteiten proactief te werk gingen op twee wijzen: ofwel was een politiefunctionaris zelf getuige van een misdrijf (op voorwaarde dat het feit in kwestie vatbaar was voor onmiddellijke arrestatie), waarop de zaak dan, al dan niet onderbouwd met een klacht vanwege het slachtoffer, aan het OM gerapporteerd werd; ofwel kwam een vermeend delict de politie onrechtstreeks ter kennis (bijvoorbeeld in het kader van een lopend onderzoek).

hypothese willen formuleren dat het functioneren van het rechtsapparaat op deze drie terreinen in grote mate gedetermineerd werd door de meldings- en aangiftebereidheid van particulieren, eerder dan door het activisme van politie, marechaussee of andere functionarissen.¹¹ De tweede reden voor onze keuze is gerelateerd aan hun omschrijving in het Wetboek van Strafrecht. In het nieuwe strafwetboek van 1886 werd diefstal gecategoriseerd als een misdrijf (te behandelen door een arrondissementsrechtbank). Mishandeling stond eveneens te boek als een misdrijf, maar werd in de regel lichter bestraft. Belediging was van de drie het minst ernstige soort van delict. Een uitvloeisel van deze geringere officiële preoccupatie met mishandeling en belediging was het feit dat functionarissen 'aan de basis' meer bereid waren om, binnen de hen toegekende discretionaire bevoegdheid, rekening te houden met rechtsopvattingen die soms niet strookten met de strikte letter van de wet.¹² De relevantie hiervan zal duidelijk worden in onze uiteenzetting.

Welke bronnen te bestuderen, hoe het materiaal te verzamelen, gebruiken en interpreteren, zijn complexe vragen in dit onderzoek. Ten eerste leent het zich niet voor een correcte cijfermatige benadering. Het strafvorderingsrecht legde hogere politiefunctionarissen de verplichting op alle door hen vastgestelde vermeende misdrijven te rapporteren aan de officier van justitie. Strafrechtshistorici hebben echter geconstateerd dat zulks lang niet altijd het geval was. In de praktijk oefenden commissarissen en inspecteurs een quasi-rechterlijke rol uit.¹³ Wanneer een zekere Ravestein, een leiendekker, een klacht over belediging indiende tegen Luijten, noteerde de politie dat hij 'geen meerdere getuigen, ter bevestiging zijner klachte [kon] bijbrengen, zoodat dit proces-verbaal niet zal worden ingezonden'.¹⁴ In Maastricht werd in tal van gevallen gewoonweg geen proces-verbaal opgemaakt en werd het parket dus nooit ingeschakeld. Het enige spoor was dikwijls enkel een optekening in een register van aangiften of in een wachtboek. Het blijkt zelfs dat in de beginjaren van de bestudeerde periode zulke zaken numeriek belangrijker waren dan de aan het OM gerapporteerde

¹¹ Dit blijft een hypothese omdat ik mij baseer op het opsporingspatroon van *vervolgde* misdrijven in plaats van dat van vastgestelde misdrijven. Zie voor het relatieve belang van politieopsporing en nieuwe deskundigheden bij de politie, Mellaerts, 'Criminal justice', 22-24.

¹² Zie voor de beleidsruimte die het OM toegemeten kreeg, Faber, 'OM-richtlijnen'.

¹³ Het is aannemelijk dat de politie, in overleg met de officier van justitie, zich al naargelang de context in grotere of kleinere mate ervan trachtte te vergewissen of het feit in kwestie aan de wettelijke definitie van een delict voldeed, vooraleer het parket in te schakelen; zie in dit verband Faber, 'OM-richtlijnen', 13, 17-18; Sjoerd Faber en Sibbo van Ruller, 'Integration and unification of the Dutch penal system; some historical remarks', in: Xavier Rousseaux & René Lévy (eds.), *Le pénal dans tous ses états. Justice, états et société en Europe (XIIe-XXe siècles)* (Brussel 1997) 146; A.A. Cnopius, 'De positie van den Officier van Justitie in het strafproces', *Tijdschrift voor Strafrecht* (verder *TvSr*) 22 (1911) 95; [Anon], 'Enkele artikelen van het ontwerp wetboek van strafvordering bezien van het standpunt der gerechtelijke politie', *TvSr* 25 (1914) 364-66. Ik spits mij hier toe op de gemeentepolitie en laat de marechaussee buiten beschouwing.

¹⁴ In wat volgt worden steeds fictieve namen gebruikt voor de verdachte; Gemeente Archief Maastricht (verder GAM), Archief Commissaris van Politie (verder Politie), inv.nr. 108, ongenummerd p.v.; zie ook inv.nr. 728, ongenummerd p.v. [d.d. 16 mei 1906].

feiten. Jammer genoeg zijn er vrij weinig sporen in de archieven van dit soort bronnen en zelfs als die er zijn, leveren ze doorgaans slechts uiterst summiere contextuele informatie op over de beschreven delicten.¹⁵ Het lijdt mijns inziens overigens nauwelijks twijfel dat van talrijke klachten helemaal geen schriftelijke optekening of verslag werd gemaakt. Ten dele vloeide dit ook voort uit de nog vrij ongeraffineerde registratietechnieken die de gemeentepolitie hanteerde. Professionalisering en bureaucratisering binnen de politie (de achtergrond waartegen het voorgaande geduid moet worden) is tot nu toe nog niet grondig geanalyseerd, net zo min als de persoonlijke invloed van commissarissen en inspecteurs in de behandeling van delicten.¹⁶ Een kwantificerende benadering lijkt mij binnen dit perspectief dus weinig zinvol.

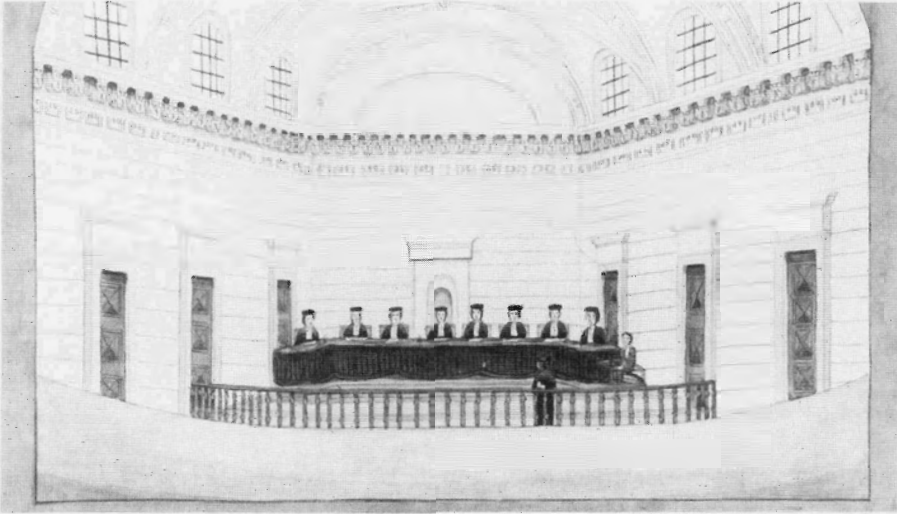
Ondanks deze methodologische problemen is het mogelijk een aantal tendensen te ontwaren. Enerzijds zijn mijn resultaten gebaseerd op een analyse van het leeuwendeel van vervolgte delicten voor vijf steekjaren (1890, 1894, 1898, 1902 en 1906); dit zijn zaken waarvan ik het dossier kon reconstrueren aan de hand van stukken uit het gemeentelijke politiearchief.¹⁷ Anderzijds baseer ik mij op door de politie geregistreerde strafbare feiten die onvervolgd bleven voor dezelfde jaren (mijn bron is opnieuw de registers van processen-verbaal van de politie), aangevuld met materiaal over niet-vervolgte delicten uit diverse andere politie- en parketbronnen. Deze laatste informatiebronnen variëren van een register en een dagboek van aangiften, verscheidene rapportenboeken en brievenboeken tot weekstaten voor dezelfde vijf jaren, opgesteld door het Roermondse parket. Ondanks deze noodzakelijkerwijze schetsmatige aanpak en het nogal disparate bronnenmateriaal suggereert mijn onderzoek dat mannen en vrouwen uit de onderste maatschappelijke laag in Maastricht, van de 'respectabele' handwerksman tot de ongeschoolde arbeidster, bereid waren aangifte te doen van delicten, zoals diefstal, mishandeling en belediging.

Een tweede belangrijke, ditmaal theoretische, nuancering waarmee rekening moet worden gehouden, betreft de interpretatie van de hier signaleerde praktijken. Zij leveren zeker geen aanwijzing dat 'rechtzoekenden' zonder meer de legitimiteit van de politie en justitie aanvaard hadden. De impact van dit soort praktijken op de gangbare percepties van deze instellingen moet beperkt

¹⁵ Dit soort materiaal is bewaard gebleven voor de periode 1860-1883: GAM, Politie, inv.nrs. 44-47, 'Dagboek' bevattende alle aangiften; en voor de periode 1901-1907: GAM, Politie, inv.nr. 587, Register van aangiften.

¹⁶ Zie voor deze onderwerpen ook Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 26; Lucassen, 'Tussen perceptie en praktijk', 170-171.

¹⁷ Bestudeerd zijn vervolgingen voor eenvoudige diefstal en drie andere kleine vermogensdelicten (diefstal in dienstbaarheid, verduistering in persoonlijke dienstbetrekking, en heling); voorts vervolgingen voor mishandeling, en mishandeling en verwonding; en tot slot vervolgingen voor belediging. Ik heb me beperkt tot delicten die in Maastricht hadden plaatsgegrepen en behandeld werden door de lokale arrondissementsrechtbank (mijn bron zijn de vonnisboeken); omdat strafdossiers betreffende gevonniste zaken ontbreken in het rechtbankarchief (net als voor de meeste andere Nederlandse ressorten), heb ik een beroep gedaan op de series processen-verbaal bewaard in het gemeentelijke politiearchief; in totaal kon zo voor meer dan tachtig procent van de vervolgte zaken de context gereconstrueerd worden. Zie Mellaerts, 'Criminal justice', 21-24.

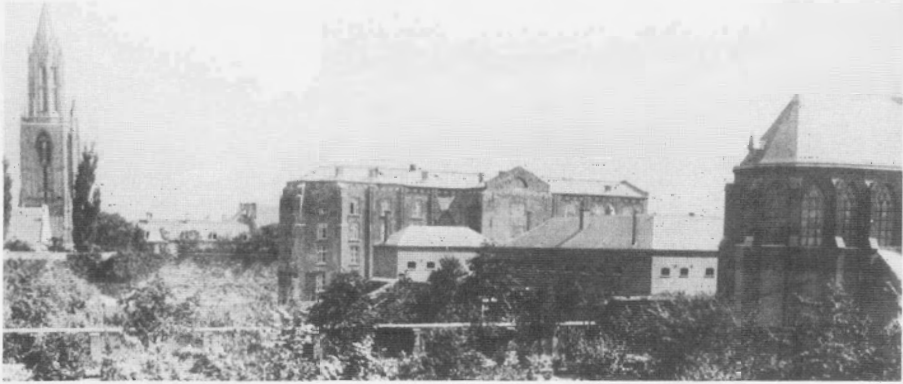
Interieur van de rechtszaal in het paleis van justitie op de Minderbroedersberg tijdens een rechtszitting. Tekening van Philippus van Gulpen, GAM.

geweest zijn. Ik geef hier kort twee redenen aan. Ten eerste had wie toegang zocht tot dit soort voorzieningen geen enkele formele zeggenschap over de meest kritieke beslissingen - hiermee doel ik met name op het principe van publieke strafvervolging.¹⁸ Ten tweede hebben recente ontwikkelingen op historisch-criminologisch en rechtsantropologisch onderzoeksterrein uitgewezen, hoe uiteenlopend, complex en ambivalent houdingen ten opzichte van criminaliteit en justitie genoemd kunnen worden. De prioriteiten die de gewone rechtzoekende nastreefde, dat wil zeggen de specifieke invulling die hij of zij gaf aan het begrip 'misdrijf' of 'recht', verschilden in veel gevallen van de beginselen, voorgeschreven door de Wet en de Staat.¹⁹ Ik hoop in het volgende, heel summier, iets meer inzicht te geven in de attitudes, verwachtingen en belevingen van rechtzoekenden uit lagere sociale lagen, maar het is duidelijk dat in de toekomst de aandacht veel meer moet verschuiven naar het vergaren van dit soort niet-meetbare 'subjectieve' kennis en de studie van egodocumenten.

Uit de analyse van de Maastrichtse *casus* komt naar voren dat, voor zover het de drie hier beschreven categorieën delicten betreft, het inschakelen van de autoriteiten in feite maar één specifieke methode van conflictregeling was naast vele andere. De complexiteit van de interactie tussen informele circuits van sociale controle in laat-negentiende-eeuwse steden (op gezins-, wijk- of

¹⁸ Waarover later meer.

¹⁹ Goede voorbeelden zijn Davis, 'A poor man's system'; Jennifer Davis, 'Prosecutions and their context: the use of the criminal law in later nineteenth-century London', in: Douglas Hay en Francis Snyder (eds.), *Policing and prosecution in Britain, 1750-1850* (Oxford 1989) 398-419; Sylvia Schafer, *Children in moral danger and the problem of government in Third Republic France* (Princeton, N.J. 1997); Norbert Roulard, *Legal anthropology* (Londen 1994).

Het gerechtsgebouw met de aanpalende gevangenis circa 1915. Foto GAM.

buurniveau, op de werkvloer of binnen de kerk) en officiële regelsystemen, is een onderwerp dat diepgaand onderzoek verdient.²⁰ De eerste categorie, diefstal, was een veel voorkomend misdrijf en had diverse verschijningsvormen. Afgaand op de geselecteerde vervolgte diefstallen, is het duidelijk dat vele diefstallen van weinig waarde waren. Zo vindt men onder de gestolen voorwerpen een waskuipje, een zak aardappelen, een beitel, een paraplu, een pandbriefje van de gemeentelijke Bank van Lening, een paar schoenen, een kip, een knipmes, en kleine hoeveelheden lood en zink. Vooral de arbeidersklasse (in de ruime zin van het woord) was het mikpunt: gemiddeld negen op tien vervolgte dieven kwamen uit deze sociale groep.²¹ Vele vermogensdelicten ontsnapten aan het oog van de autoriteiten. Dit was vooral het geval met diefstallen die deel uitmaakten van de lokale volkscultuur. Een beeld ophangend van de openbare medische steunverlening in Maastricht, gaf een ambtenaar van het Burgerlijk Armbestuur te kennen dat '[d]e volksmeening is dat men recht op de hulp heeft; [h]et gaat zelfs zoo ver: het armbestuur heeft een kleinen akker, waarop steeds gestolen wordt, want, zegt men, die akker is van ons, van de armen'.²² Herinneringen uit de tijd van de gemene gronden inspireerden misschien nog wel andere vormen van diefstal op 'verboden' gronden. Bijvoorbeeld, een fenomeen als steenkolen stelen aan het station lijkt net zo ruim verbreid te zijn geweest. Voorts verzamelde de arme bevolking voortdurend cokes, hout, lompen

²⁰ De aandacht werd tot nu toe voornamelijk gericht op plattelandsgemeenschappen; voorbeelden zijn Sleebé, *In termen van fatsoen*; Gabriel van den Brink, 'Van gevecht tot gerecht. Geweldpleging in het zuidoosten van Brabant 1811-1875', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 9 (1991) 102-103, 106-108, 113; mijn studie past meer in het nu reeds langlopend onderzoek naar de buurt als samenlevingsverband.

²¹ Hieronder werden begrepen handarbeiders werkzaam in de nijverheid, handel of dienstensector; mijn analyse is gebaseerd op alle vervolgte (Maastrichtse) diefstallen voor vijf steekjaren (voor mijn definitie van 'Maastrichts' zie noot 17) - buiten beschouwing blijven jeugddelicten omdat men in die gevallen veelal niet beschikt over informatie over beroepsactiviteiten.

²² De onderlijning is de mijne; verklaring van F. Marckx, vraag 6236, in: *Enquête betreffende de werking en uitbreiding der Wet van 19 september 1874 en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* ([Sneek]: [Pijttersen], [1887]).

of metalen op stortplaatsen of open achterplaatsen tot en met afgekeurd glas- en porseleinwerk op het stort van Regout op het Bosscherveld.²³

Maar de Maastrichtse volksmassa was zelf ook vaak slachtoffer. Een voorbeeld dat de banaliteit van kleine diefstal opnieuw mooi illustreert is het geval van een volkswrouw van Hoogfrankrijk die haar buurvrouw aangaf voor het stelen van een staande lamp. Ze vertelde de politie dat haar buurvrouw 'reeds eenige maanden geleden eenig waschgoed ontvreemd [had van haar]', én gaf te kennen dat ze haar zaak niet voor het gerecht wenste te brengen.²⁴ In een ander geval gaf een venter een zestigjarige bedelaar aan die hij in zijn kamer liet verblijven. Hij beschuldigde hem ervan 2,5 gulden van hem gestolen te hebben, maar er was duidelijk meer mis: '[hij] speelt nu bij mij in huis den baas en verschillende malen heeft hij mij al mishandeld; ik ben nu zo bang voor hem dat ik geen raad weet'.²⁵ Te oordelen naar het onderzochte bronnenmateriaal was een beschuldiging van diefstal een zeer gewichtige zaak, aangezien het een smet kon werpen op de eer en goede naam van de verdachte.²⁶ Op grond van mijn onderzoek durf ik te stellen dat, in tegenstelling tot een klacht over diefstal, een beschuldiging van mishandeling doorgaans als minder bezwarend werd ervaren onder het gewone volk - wat tot op zekere hoogte verklaart waarom dit soort aangiften frequenter werd gedaan, in zoverre dit meetbaar is uiteraard. Wat wel verifieerbaar is, is dat de meeste slachtoffers van vervolgte gewelddelicten uit arbeidersmilieus kwamen, regelrecht in tegenstelling tot vervolgingen voor diefstal. In dit laatste geval trad de rechtbank in minder dan één op zeven zaken op voor rekening van een slachtoffer uit de arbeidersbevolking.²⁷

Op het punt van klachten over mishandeling maakt een aantal zaken duidelijk, dat sommige voorvallen deel uitmaakten van een langlopend geschil tussen twee partijen - soms ging het zelfs zó ver dat beide partijen elkaar aangaven voor mishandeling.²⁸ Toen Maria Claessen, een fabrieksarbeidster uit de Hoogfrankrijkstraat, een klacht neerlegde tegen Jan Erkens, een dagloner, werd de vete tussen de rivaliserende families Claessen en Erkens volledig blootgelegd. Claessen verklaarde: 'Mijn broeder heeft indertijd twee maanden gevange-

²³ GAM, Politie, inv.nr. 108, p.v. 683 en p.v. 684; inv.nr. 704, p.v. 538; inv.nr. 706, p.v. 297; inv.nr. 723, p.v. 381; inv.nr. 728, p.v. 204 en p.v. 1340; *Verslag van de toestand van de gemeente Maastricht*, 1908, 531-532.

²⁴ GAM, Politie, inv.nr. 587, 22 maart 1907; zie verder ook idem, inv.nr. 587, 7 aug. 1902, 5 sept. 1901; evenals inv.nr. 108, p.v. 83; inv.nr. 103, p.v. 94; inv.nr. 706, p.v. 569; inv.nr. 728, p.v. 204 en p.v. 1526.

²⁵ GAM, Politie, inv.nr. 723, p.v. 310.

²⁶ Dit werd herhaaldelijk te kennen gegeven in zaken waarin arbeiders hun naam probeerden te zuiveren van zo'n beschuldiging door de tegenpartij aan te geven voor belediging: GAM, Politie, inv.nr. 719, p.v. 1496; inv.nr. 706, p.v. 909; inv.nr. 46, 'Dagboek' bevattende aangiften, 3 juli 1882 en 9 dec. 1882; Rijksarchief Limburg (verder RAL), Arrondissementsrechtbank Maastricht (verder Arrond M), Strafvonnissen, inv.nr. 501 fo. 114; inv.nr. 512 fo. 818.

²⁷ Onder gewelddelicten zijn begrepen de delicten van mishandeling en van mishandeling en verwonding; zie Mellaerts, 'Criminal justice', 24; voor meer materiaal verwijs ik naar mijn proefschrift (Wim Mellaerts, 'Dispute settlement and the law in three provincial towns in France, England and Holland, 1880-1914. A cross-national comparison', Ph.D.thesis, UEA, 1997, 81-82, 227, 241-242).

²⁸ GAM, Politie, inv.nr. 706, p.v. 898.

Een tafereel in de rechtszaal, zoals verbeeld in een voorstelling van het Maastrichtse volkstoneel, 1907. Foto GAM.

nisstraf gehad voor mishandeling van zekere Erkens, wonende in de Breulingstraat; later heeft mijn broer ook tegen Erkens een klacht ingediend wegens mishandeling'.²⁹ Straatgevechten en het gebruik van geweld waren een facet van het leven in de achterbuurten.³⁰ Vooral in en rond de herberg, een belangrijke instelling in de socialisatie van gewone arbeiders, was het gebruik van geweld als informele sanctie nog onverminderd aan de orde.³¹ Dikwijls wilden slachtoffers bij het indienen van een klacht eenvoudigweg 'verdere onaangenaamheden [voorkomen]', eerder dan strafvervolging.³² Een typisch geval: 'Klager verlangt geen proces-verbaal, doch een waarschuwing hem met rust te laten'.³³ Desalniettemin moet er onderstreept worden dat in een reeks andere gevallen de klager of klaagster wel degelijk hoopte dat de zaak 'door de Justitie [zou] worden uitgemaakt'. Dit waren de woorden van een dagloner die verwond werd door twee spoorwegconducteurs.³⁴ Een venter uit de Stokstraat legde een klacht neer tegen een aannemer-koffiehuishouder die zijn zoontje had geschopt en diens been had gebroken. De reden voor de klacht was, dat 'de dader [...] zich niet in het minst over dit voorgevallene aangetrokken [heeft], [...] mijn kindje niet eens [is] gaan bezoeken en ook mij daarover niet komen spreken, om zich over dit voorgevallene met mij te komen verstaan'.³⁵ De dader had duidelijk de

²⁹ GAM, Politie, inv.nr. 723, p.v. 40.

³⁰ *Notulen van de gemeenteraad van Maastricht*, 1892, 233-34; idem, 1893, 412; idem, 1898, 381; idem, 1904, 471, 648-49.

³¹ GAM, Politie, inv.nr. 1000 (Brievenboek), brief aan OM d.d. 26 okt. 1907; inv.nr. 997 (Brievenboek), brief aan OM, d.d. 13 juni 1895; zie ook Piet Wielsma, 'Working class culture: alcohol abuse or abstinence', in: Lex Heerma van Voss en Frits van Holthoorn (eds.), *Working class and popular culture* (Amsterdam 1988), 121-132.

³² GAM, Politie, inv.nr. 46, 3 mei 1882.

³³ GAM, Politie, inv.nr. 587, 5 feb. 1901; zie verder ook idem, inv.nr. 587, 8 sept. 1901, 31 mei 1903, 28 mei 1905, 19 jan. 1907; evenals RAL, Officier van Justitie Roermond (verder OvJ R), Weekstaat, inv.nr. 27/369 en 370.

³⁴ GAM, Politie, inv.nr. 107, p.v. 502; zie ook idem, inv.nr. 706, p.v. 725; inv.nr. 723, p.v. 3; inv.nr. 728, p.v. 1037.

³⁵ GAM, Politie, inv.nr. 714, p.v. 652.

regels terzake overtreden in de ogen van de klager. Het is tevens van belang te constateren dat degenen die door de autoriteiten collectief geëtiketteerd werden als de 'slechtste en laagste volksklasse' of het 'ergste grauw', niet volledig vervreemd waren van politie- en rechtsinstellingen; er waren zelfs veroordeelde misdadigers die er niet voor huiverden geweldsincidenten aan te geven. Een voorbeeld is Antoon Franssen, een dagloner uit de Raamstraat, bij de politie bekend als 'de Zouaaf', die met een zware hoofdwond een klacht ging indienen tegen twee andere cafébezoekers.³⁶

De rol van conflictbemiddeling door de politie of de officier van justitie (buiten het formele strafrecht om) komt ook aan het licht in een analyse van beledigingszaken. Om de betekenis van 'geestelijk geweld' (kwaadspreken, bespotten, schelden en dergelijke) binnen het milieu van de Maastrichtse arbeidersbevolking te ontrafelen, dient men te beseffen dat status voor een goed deel bepaald werd in buurtverband en dat roddel en achterklap nog steeds belangrijke (volksculturele) vormen van sociale controle waren in Maastricht. Zelfs charivari, luidruchtige rituele acties tegen overtreders van de sexuele moraal, was er nog niet volledig uitgestorven.³⁷ Bovendien traden allerhande externe instanties traditioneel op als bemiddelaar op dit terrein. Uit de bronnen blijkt dat beledigingszaken die voortsproten uit een burenruzie, ook effectief het meest voorkwamen. Een vrouw uit de Jekerstraat legde een klacht neer tegen een buurvrouw omdat deze haar op straat had toegeroepen twee jaar voordien konijntjes gestolen te hebben bij buurman Geurts. De animositeit tussen beide vrouwen was niet nieuw: de klaagster had haar buurvrouw voordien ook al verweten met haar man aan te houden.³⁸ Nogmaals: het motief van de klager of klaagster was dikwijls gewoonweg de politie aan te sporen de tegenpartij verbaal te berispen.³⁹ Het is aannemelijk dat in de volgende decennia de aangiftebereidheid op dit terrein gaandeweg verminderde in de context van een nieuw burgerlijk 'beschavingsoffensief', gericht op een meer private en huiselijke levensstijl.⁴⁰ Toch is het vermeldenswaard dat in een contemporaine studie werd gesteld dat men in Maastricht (nog steeds) zeer gauw naar de politie toestapte om verbale aanvallen aan te geven.⁴¹ De afdoening van dit type delicten door de politie blijft vrijwel volledig onbeschreven in de vakliteratuur. Meer aandacht zou besteed moeten worden aan de continuïteit tussen de vroegmoderne tijd en de late negentiende eeuw in de rol van stedelijke overheidsin-

³⁶ GAM, Politie, inv.nr. 710, p.v. 1628; zie ook RAL, OvJ R, Weekstaat, inv.nr. 16/872; GAM, Politie, inv.nr. 1015 (Brievenboek 'M'), 1 mei 1900.

³⁷ GAM, Politie, inv.nr. 17 ('Dagboek'), 22 juni 1883; inv.nr. 728, p.v. 8 aug. 1906; GAM, Archief Gemeentebestuur, Agenda 1883, 13 sept. 1883.

³⁸ GAM, Politie, inv.nr. 719, p.v. 1496.

³⁹ GAM, Politie, inv.nr. 587, 11 feb. 1901, 26 sept. 1903; inv.nr. 46, 7 juli 1882; inv.nr. 723, p.v. 703.

⁴⁰ Keunen, "'Ongaarne beticht en bevekt'"; Herman Roodenburg, 'De notaris en de erehandel. Beledigingen voor het Amsterdamse notariaat, 1700-1710', *Volkskundig Bulletin* 18 (1992) 367-388; Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland, 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Meppel 1984); Phillips, 'Maastricht op een keerpunt', 25.

⁴¹ H.P.M. Litjens, *De criminaliteit in Limburg. Een historisch overzicht* (Maastricht 1973) 52.

stellingen als bemiddelende instanties (zoals mijn voorbeelden duidelijk maken).⁴²

Een van de beste maatstaven waaruit men de (beperkte) mate waarin de lagere klassen de legitimiteit van politie en justitie hadden geaccepteerd kan aflezen, betreft de praktijk om familiegeschillen te rapporteren. De bereidheid dit te doen bleef nochtans aan een aantal voorwaarden verbonden: normaliter achtte men het optreden van een functionaris enkel gerechtvaardigd op welbepaalde, welomschreven terreinen, én vaak slechts als het dispuut behandeld werd in lijn met het verwachtingspatroon van de klagende partij. Het is nauwelijks vernieuwend te stellen dat het gezin, meer dan andere samenlevingsverbanden, gekenmerkt was door een complexe, ongeschreven code van normering en normhandhaving, waarbij interventies van de autoriteiten ten hoogste een aanvullende rol speelden.⁴³ In de Maastrichtse bronnen vindt men zo gevallen waarin ouders die absoluut geen raad meer wisten met een onstuimige zoon, besloten hem aan te geven voor een geweldsincident of diefstal, waarvan zij beweerden het slachtoffer te zijn geweest. Zo is er het voorbeeld van een verver uit de Raamstraat die zijn negentienjarige zoon, een dagloner die bij hem inwoonde, aangaf voor mishandeling nadat deze hem met een mes had aangevallen. 'Mijn zoon is een echte deugniet en voor alles in staat; het is wenschelijk dat hij een voorbeeldige straf krijgt', zo vertelde hij de politie.⁴⁴ Een zestigjarige gasfitter gaf ook zijn zoon aan, in dit geval nadat die kleding en huisraad van hem gestolen had. De vader wou zijn zoon vervolgd zien, want '[d]eze jongen is te lui om te werken, loopt den gehelen dag langs de straat, komt doorgaans laat thuis en misdraagt zich op allerlei wijzen; reeds meerdere malen heeft hij ten mijne nadeele diefstal gepleegd'.⁴⁵ Een andere 'gezinsstrategie', naast de strafrechtelijke optie, was de civielrechtelijke route, binnen het kader van het vaderlijke tuchtigingsrecht. Zoals bekend gaf dit een vader het recht de burgerlijke rechtbank formeel te verzoeken zijn kind wegens 'wangedrag' in een huis van bewaring op te sluiten.⁴⁶ In de praktijk was het echter meestal zo dat, zodra ouders contact hadden opgenomen met de officier van justitie, zij ervoor terugschrokken hun kind naar een correctionele instelling te laten sturen.⁴⁷ Een van de voorbeel-

⁴² Zie voor een gelijkaardige analyse op het terrein van de regelgeving betreffende vreemdelingen, Lucassen, 'Tussen perceptie en praktijk'. In hedendaags criminologisch onderzoek komt men tot gelijkaardige conclusies wat betreft burenruzies.

⁴³ Een voorbeeld is Manuela du Bois-Reymond en Agnes Jonker, 'Relaties in het gezin tussen ouders en kinderen, 1900-1930. Een "oral-history"-onderzoek in Leiden', *Comenius* 8 (1988) 175-207.

⁴⁴ GAM, Politie, inv.nr. 706, p.v. 671; zie ook inv.nr. 467 (Rapportenboek), 15 feb. 1884 en 19 mei 1884; inv.nr. 474 (Rapportenboek), 15 nov. 1898; inv.nr. 1036 (Brievenboek 'B'), 24 maart 1893; inv.nr. 728, p.v. 959; RAL, OvJ R, Weekstaat, inv.nr. 24/1424.

⁴⁵ GAM, Politie, inv.nr. 719, p.v. 551.

⁴⁶ Ch.M.G. ten Raa en E.K.E. von Boné, 'De "correction paternelle": een flashback bij artikel 263 BW', in: H.J. Sniijders e.a. (eds.), *De overheidsrechter gepasseerd. Conflictbeslechting buiten de overheidsrechter om* (Arnhem 1988) 463-474.

⁴⁷ A.J. Rethaan Macaré, 'Is wijziging en aanvulling van onze wetgeving noodig m.b.t. het overtreden van de strafwet door jeugdige personen; en in welken zin?', *Handelingen Nederlandse Juristen-Vereeniging* (verder HNJV) 26 (1895) 185, 228, 237-238; voor een voorbeeld van een formeel rekest ingediend door een Maastrichtse winkelier zie RAL, Arrond M, Burgerlijke zaken, rekesten, inv.nr. 346 [1891] fo. 175.

den waar de Maastrichtse officier van justitie de politiecommissaris opdroeg een onderzoek in te stellen, is dat van een negenjarige jongen uit de Capucijnenstraat wiens vader het parket reeds tweemaal had bezocht 'om te klagen over de verregaande ondeugd van dat genoemde zoontje, dat niet alleen katekwaad uitvoert maar ook telkens laden licht'.⁴⁸ Naast deze (intergeneratieve) categorie van gezinsconflicten werden politie en justitie ook geïnformeerd over diverse echtelijke ruzies. Uit het bronnenmateriaal kan men informatie distilleren over verschillende voorvallen, waarin vrouwen, wellicht als ultiem reddingsmiddel, een klacht van mishandeling tegen hun wederhelft kwamen indienen bij de politie of de officier van justitie.⁴⁹

Het ligt voor de hand dat de door mij kort toegelichte praktijken pas ten volle gevat kunnen worden wanneer men ze contextualiseert. Engels en Frans modelonderzoek kan hierbij een helpende hand bieden. In deze studies valt telkens de rol op van 'beschavingsacties' vanuit de burgerlijke middengroepen en in het bijzonder hoe deze ondersteund werden door politie en justitie. Tot op zekere hoogte moet men in die context de professionalisering van de politie, de systematisering van strafvervolgingen, en uiteraard ook de toename in het gebruikmaken van de politionele en justitiële diensten situeren.⁵⁰ Vanuit een hedendaags perspectief blijven de aantallen verbazend laag. Ter illustratie: de Maastrichtse rechtbank vervolgde jaarlijks gemiddeld dertig kleine vermogensdelicten die in de stad hadden plaatsgevonden.⁵¹ Men kan stellen dat, hoewel de beteugeling van vermogens- en gewelddelicten strenger werd in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw, in vergelijking met de Engelse casus, de eigen magistratuur het 'openbare orde'- of 'algemeen belang'-karakter van deze delictvormen restrictiever definieerde en meer geneigd was om rechtsvervolging te laten varen.⁵² Bijgevolg baart het nauwelijks verwondering dat Nederlandse rechtsinstellingen verhoudingsgewijs kleinere aantallen gewelds- en vermogensmisdriven te verwerken kregen, die aangegeven waren door slachtoffers uit de lagere maatschappelijke klassen.

Wat minder zichtbaar is in de wording van de 'hulpverlenende' kant van de strafrechtspleging, is het onderscheid tussen publieke en particuliere vervolging. De manier waarop gewone burgers participeerden in de strafrechtspleging (bijvoorbeeld in de vorm van de juryrechtspraak) vormt een van de hoekstenen van de Engelse strafrechtsgeschiedenis.⁵³ Een van de meest opmerkelijke facetten daar-

⁴⁸ De zaak in kwestie werd doorgestuurd naar het Bestuur van de Vincentiusvereniging met de bedoeling het kind kosteloos in een privé-instelling te plaatsen (zie GAM, Politie, inv.nr. 1061 (Ingekomen stukken), 18 dec. 1903); zie ook de verwijzingen in idem, inv.nr. 710, p.v. 26, en inv.nr. 723, p.v. 1233.

⁴⁹ GAM, Politie, inv.nr. 470 (Rapportenboek), 27 april 1892; inv.nr. 1060 (Ingekomen stukken), 17 jan. 1902 en 20 mei 1902; inv.nr. 728, ongenummerd p.v. [d.d. 7 juli 1906]; RAL, OvJ R, Weekstaat, inv.nr. 30/999.

⁵⁰ Gatrell, 'Crime, authority'.

⁵¹ Mijn analyse is gebaseerd op alle vervolgingen voor eenvoudige diefstal, diefstal in dienstbaarheid, verduistering in persoonlijke dienstbetrekking, en heling (zie noot 17); de laatste twee categorieën zijn goed voor 10 procent van het totale aantal.

⁵² Voor vergelijkend cijfermateriaal verwijz ik naar mijn proefschrift (227-283).

⁵³ Een belangrijke studie is Peter King, 'Decisionmakers and decision-making in the English criminal law, 1750-1800', *Historical Journal* 27 (1984) 25-58.

van is het particuliere vervolgingsrecht, wat impliceerde dat de benadeelde partij, in plaats van een functionaris zoals in Nederland, een aanklacht kon (en soms moest) voorleggen aan een rechter om een vervolging op te starten en vervolgens ook nog eens als aanklager kon (en soms moest) optreden in het vooronderzoek en op de openbare zitting.⁵⁴ Deze procedure ging terug op het diepgewortelde principe dat eenieder recht had op verhaal via het gerecht en werd geprezen als een buitengewoon waardevol mechanisme in het (meer) acceptabel maken van het strafrecht en het genereren van een positiever justitiebeeld. Het besluit van recent onderzoek is dat iemand die een klacht over diefstal of mishandeling voor de strafrechter wilde brengen meer aan zijn trekken kwam in Engeland, zij het om de zaak te laten berechten, zij het om het dispuut met hulp van een rechter te schikken.⁵⁵

Hierbij aansluitend is het cruciaal aan te stippen dat mijn analyse van de Maastrichtse bronnen suggereert dat klagende partijen uit het 'volk' het inschakelen van politie of justitie als dreig- of reddingsmiddel op z'n minst net zo belangrijk vonden als een strafrechtelijke afdoening. Deze kwalificatie nodigt uit tot relativering van het hier gesignaleerde onderscheid tussen het Nederlandse en het Engelse geval. Een verzoek om een zaak te schikken kon ook in Maastricht afgedaan worden, zij het op een lager niveau (door het OM en in de eerste plaats de politie). In onze tijd zou men dit karakteriseren als 'beleids-sepots'. Kenmerkend in dit verband is het voorbeeld van een mishandelingszaak tegen een schrijnwerker uit de Kommelstraat die de politie als volgt aanpakte: 'Op verzoek van klager verdachte laten aanzeggen hem met rust te laten; zoo niet dat hij dan vervolgd zal worden'.⁵⁶ Deze nuancering dwingt mij het accent in mijn initiële vraagstelling te verschuiven in de richting van de sociaal-politieke functie van het rechtsapparaat.

Dit deelaspect wil ik verder in dit stuk uitdiepen, waarbij Frans historisch onderzoek zal attenderen op een aantal nieuwe hypothesen. Er moet rekening mee worden gehouden dat de Franse rechterlijke organisatie, een van de belangrijkste justitiële modellen voor Nederland, evenals de Engelse, sterk 'participatieve' kenmerken vertoonde. Dit manifesteerde zich met name in de jury-rechtspraak in strafzaken, tevens geëxporteerd in 1811 naar het door Frankrijk ingelijfde Nederland, maar weer afgeschaft in 1813, en in de lekenrechtspraak.⁵⁷

⁵⁴ Voor de duidelijkheid, het betreft hier strafvervolgingen die volledig of grotendeels werden gefinancierd uit overheidsfondsen.

⁵⁵ Recent onderzoek naar de Engelse strafvervolgingspraktijk in deze jaren concludeert dat er in feite niet zo'n groot verschil meer bestond met de continentale *casus* (gekenmerkt door een wettelijk overheidsmonopolie op vervolging): slachtoffers moesten gewoonlijk ook een beroep doen op een ambtenaar om een strafprocedure in te leiden en voort te zetten. Wat interessanter is echter, is dat ingeval van diefstal maar vooral van mishandeling de benadeelde partij nog steeds een relatief actieve rol kon spelen in het strafproces.

⁵⁶ GAM, Politie, inv.nr. 587, 8 sept. 1901; zie verder ook idem, inv.nr. 587, 22 maart 1907; RAL, OvJ R, Weekstaat, inv.nr. 16/857 en inv.nr. 30/1081.

⁵⁷ Maarten W. van Boven, *De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811* (Nijmegen 1990) 253 e.v.

Deze laatste procedure werd op Franse bodem onder meer toegepast op het terrein van de (burgerlijke) arbeidsrechtspraak; in Nederland vond deze procedure geen ingang binnen de reguliere rechterlijke macht.⁵⁸ De institutionele en procedurele eigenheid van Nederland op dit terrein is echter nog meer geprononceerd dan blijkt uit de vakliteratuur.⁵⁹ Ik zal mijn vizier ditmaal met name richten op de burgerlijke rechtspleging, het domein bij uitstek waarop Franse wetgevers het idee trachtten uit te werken dat ieder recht heeft op juridisch verhaal.⁶⁰

Het gewone volk en de burgerlijke procesvoering in Nederland

In hedendaags rechtssociologisch onderzoek vertrekt men al te vaak van de veronderstelling, als zou de aspiratie om de civiele rechtspleging toegankelijk te maken voor lage inkomensgroepen een recent verschijnsel zijn. Historische studies leren echter dat verscheidene Europese landen reeds vroeg in de negentiende eeuw voorzieningen voor kosteloze rechtshulp kenden. Twee bijkomende manieren waarop ditzelfde streefdoel werd gerealiseerd, aldus Franse auteurs, waren binnen het kader van de vrederechten - de laagste (en drukste) civiele rechtbanken - en de werkrechtshulp. Voor wie voor Nederland de 'consumptie' van de burgerlijke rechtspleging onder het gewone volk wil nagaan, loont het de moeite vooraf eerst kort in te gaan op de toegankelijkheid van de laagste rechtbank en op de arbeidsrechtspraak. Ditmaal baseer ik mij op materiaal niet alleen uit Maastrichtse maar ook uit andere archieven.

Kantongerecht

Bestaand werk onthult weinig over de sociale positie van het cliënteel van de burgerlijke tribunaal.⁶¹ Doorgaans draait het in vergelijkende studies van het

⁵⁸ Dit principe vond enkel toepassing in administratiefrechtelijke zaken, te beginnen met de wet op arbeidsongevallen (1901); zie Nikolaas H.M. Roos, *Lekenrechtshulp. Een empirisch onderzoek naar het functioneren van de lekenrechtshulp bij de Raden van Beroep voor de sociale verzekeringen* (Deventer 1982). Zie ook noot 51.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Geert Bossers, *Welk eene natie, die de jurij gehad heeft, en ze weder afschaft!* *De jury in de Nederlandse rechtspraak, 1811-1813* (Delft 1987) 25, 93-94, 127; C.J.H. Jansen, 'Kritiek op rechtspraak en wetgeving in het begin van de twintigste eeuw', in: R. van den Berg, O.E. Tellegen-Couperus en W.J. Witteveen (eds.), *Tussen recht en geschiedenis. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw* (Tilburg 1996) 27.

⁶⁰ Inzake strafrechtspleging zijn de (minieme) verschillen tussen de Franse en Nederlandse gevallen welbekend: zo erkende het Franse recht de particuliere strafvervolgning (gefinancierd door particulieren) en bood het de benadeelde partij grotere mogelijkheden zich als civiele partij in het strafproces te voegen om een schadevergoeding te eisen: zie in dit verband A.G. Bosch, 'De ontwikkeling van het Openbaar Ministerie in de 19de en 20ste eeuw', in: T.M. Schalken e.a. (eds.), *Magistraat met beleid. De officier van justitie en zijn omgeving* (Arnhem 1992) 23.

⁶¹ Bij mijn weten is er nog geen diepgaand empirisch onderzoek verricht naar de 'consumptie' van de reguliere burgerlijke rechtspleging; bestaande studies concentreren zich veelal op politieke en juridische opvattingen over burgerlijke procesvoering en laten vragen omtrent de kost of de sociale positie van het cliënteel onbeantwoord: typische voorbeelden zijn C.H. van Rhee, "'Ons tegenwoordig sukkelproces". Nederlandse opvattingen over de toekomst van het burgerlijk procesrecht rond 1920', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (verder TvRG) 68 (2000) 331-346; en T.J.M. Kolfshoten, 'De betekenis van de Bataafse revolutie voor de ontwikkeling van het burgerlijk procesrecht', in: Olav Moorman van Kappen en E.C. Coppens (eds.), *De Bataafse omwenteling en het recht* (Nijmegen 1997) 151-174.

Interieur van één van de 'spekkamers' (gevangenscellen) onder het Maastrichtse stadhuis. Foto GAM.

Nederlandse Kantongerecht, dat grotendeels op Franse leest geschoeid was, en het Franse Vredegerecht (*Justice de Paix*) om variaties inzake hun respectieve opdrachten, bevoegdheden en procedure.⁶² Het is nochtans nuttig even stil te staan bij een van de meest frappante procedurele verschillen, de zogenaamde preliminaire conciliatietaak. In Nederland kon men de grote meerderheid van burgerlijke zaken rechtstreeks aanspannen bij de bevoegde rechtsinstantie zonder dat men verplicht werd te trachten het geschil via de bemiddeling van een kantonrechter informeel op te lossen. Volgens de Franse revolutionairen van 1789 was juist deze bemiddelingsfunctie kenschetsend voor het Vredegerecht, naast het feit dat gewone burgers zetelden als rechters. Men inspireerde zich daarbij onder meer op de radicale notie dat de volksklasse recht had op juridische steun in de vorm van goedkope adviesverstrekking en rechtspleging.⁶³ Binnen de Nederlandse politieke klasse waren er weinigen die dit democratische streefdoel verdedigden (zeker in de periode volgend op de introductie van het nieuw Burgerlijk Wetboek (BW) in 1838).

Overgaande van een 'traditioneel' institutioneel-historisch naar een sociaal-historisch perspectief, wekt het dan ook weinig verwondering dat kleine civiele zaken in vergelijking met Frankrijk in de regel complexer en ook duurder waren. De complexiteit hing overigens vrij nauw samen met de kostprijs.⁶⁴ Tegen deze comparatief-historische achtergrond lijkt de kritiek die leefde in Nederlandse juristenkringen rond 1900, dat de rechtstaal duister en de rechterlijke procedure te technisch was (geluiden die uiteraard niet nieuw waren), wel heel schrijnend.⁶⁵ Ongetwijfeld één van de mooiste bewijzen van de relatief hoge drempel van het Kantongerecht is de constatering dat (zelfs) verhuurders van woningen en schuldeisers uit de kleine burgerij zich verplicht zagen kosteloze rechtsbijstand aan te vragen voor een klein proces en, nog signifikanter, dit ook verkregen (waarover later meer).

Men kan zich terecht afvragen hoe relevant de kwesties waren die het BW en de civiele rechtbanken behandelden voor de directe leefsituatie van het arbeid-

⁶² C.M.G. ten Raa, 'Comparaison historique entre la justice de paix sur le continent et la "justice of the peace" en Angleterre', in: P.L. Nève, O. Moorman van Kappen en Ch.-E. Claeys (eds.), *Conservare Jura. Actes des journées internationales d'histoire de droit et des institutions* (Deventer 1988) 167-74; C.M.G. ten Raa e.a. (eds.) *Vrederechters in het Departement van de Mondingen van de Maas, 1811-1813* (Rotterdam 1989) xxviii-xxix; H.-J.M. van Dapperen, *De vrederechter in Nederland, 1811-1838* (Rotterdam 1991).

⁶³ Zie voor de bestaande Franse literatuur, Jean-Jacques Clère, 'Recherches sur l'histoire de la conciliation en France aux XVIIIème et XIXème siècles', *Mémoires de la Société pour l'histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands* 46 (1989) 191-213.

⁶⁴ Het hogere prijskaartje hield hoofdzakelijk verband met de streng formalistische aard en de langere gemiddelde duur van een rechtsgeding en daaruit volgend de praktische noodzaak om de hulp van een rechtskundige in te roepen. Het was veelal een fictie dat procespartijen in kantongerechtsprocedures wettelijk niet verplicht waren een beroep te doen op een rechtskundige. Zie hiervoor Mellaerts, 'Dispute settlement', 378-380, 383-385; *Ontwerp tot vaststelling van een Wetboek van burgerlijke rechtsvordering [...] aangeboden door de Staatscommissie voor de herziening van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering II* (Den Haag 1920) 78; W.T.C. van Doorn, 'Het vraagstuk der toevoeging van rechtsbijstand; als algemeen vraagstuk, voor burgerlijk proces, strafproces, administratief proces', *HNJV* 37 (1907) 198-199.

⁶⁵ C.J.H. Jansen, 'Popularisering van het recht in Nederland. Enige beschouwingen over de kloof tussen recht en volk in het laatste kwart van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw', *TvRG* 63 (1995) 119-141.

dersklasse-milieu. Een voorbeeld van een soort rechtsbreuk dat nauw aansloot bij de alledaagse realiteit zijn huurzaken, met name die waarin de ontruiming van een woning of de beslaglegging op de inboedel in het geding waren. Dat misstanden op dit terrein veel voorkwamen onder het arme deel van de Maastrichtse bevolking dat woonde in overbevolkte en uitgewoonde huizen in de oude stad, blijkt ten volle uit het archief. De bemiddelende rol van de politie in dit soort zaken kwam meermaals aan het licht. In één geval kwamen een schrijnwerker uit de Capucijnenstraat en zijn huisbaas tegen elkaar een klacht neerleggen bij de politie. Het bleek dat deze laatste beslag had gelegd op het gereedschap en de meubelen van de huurder om hem te dwingen achterstallige huur te betalen. Een inspecteur poogde het dispuut minnelijk te schikken, maar zonder resultaat.⁶⁶ Het arbeidsrecht is een tweede aspect van het burgerlijk recht waarmee dit bevolkingsdeel gedurig te maken had en - en dit is cruciaal - dat vaker aanleiding heeft gegeven tot een fundamentele politieke discussie over de toegankelijkheid van civiele rechtbanken.⁶⁷ Vandaar ook mijn tweede korte uitweiding.

Arbeidsrechtspraak

Wat mij hier interesseert, is een deelgebied van het arbeidsrecht. Ongetwijfeld de meest relevante passage in het BW vanuit onze invalshoek is die betreffende de arbeidsovereenkomst.⁶⁸ De reden is dat binnen dit kader bepaalde rechten werden gedefinieerd, die afgedwongen moesten worden door particulieren in plaats van functionarissen, zoals het geval was met de wetgeving op kinder- en vrouwenarbeid. Oudere en recente auteurs concluderen dat er op het terrein van de arbeidsovereenkomst nagenoeg een juridisch vacuüm heerste tot de fameuze wet van 1907. Het merendeel der Maastrichtse arbeiders, betaald per week, per dag, per uur of op stukloon, kon bijvoorbeeld op staande voet ontslagen worden.⁶⁹ Juister vol-

⁶⁶ RAL, Kantongerecht Maastricht (verder Kanton M), Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, inv.nr. 190 [1895]/ 11 juni 1895 [Gilissen v Bartholomeus]; idem, inv.nr. 191 [1897-98], gratis procedure [Florax v Claessens]; GAM, Politie, inv.nr. 728 [1906], p.v. 463; GAM, Archief Gemeentebestuur, Agenda 1887, 17 okt. 1887 en 26 okt. 1887; voor lokale woningtoestanden zie: M.F.A. Brylka, *Bouwen in Maastricht: 90 jaar Bouwvereniging Sint Servatius Maastricht 1902-1992* (Maastricht 1992), 13-17.

⁶⁷ Buiten beschouwing blijven administratiefrechtelijke zaken (rechtsconflicten tussen een burger en een overheidsorganisatie behandeld door instellingen buiten de reguliere rechterlijke macht); welke impact de groei van met name de sociale-zekerheidswetgeving in de volgende decennia (te beginnen met de Ongevallenwet van 1901) heeft gehad op justitieconcepten blijft hier in het midden. Zie voor een historisch overzicht F. Talstra, 'De Raad van beroep, de sociale verzekeringswetgeving en het ambtenarenrecht. Een historisch overzicht tot 1956', *Nederlands Archiefblad* 97 (1993) 92-105.

⁶⁸ Het betreft hier uitsluitend rechtsgeschillen; collectieve belangengeschillen konden met goedkeuring van werkgever en vakbond vanaf de eeuwwisseling voorgelegd worden aan een lokale Kamer van Arbeid, maar eventuele beslissingen waren niet wettelijk bindend (De Roo en Jagtenberg, *Settling labour disputes*, 220-228).

⁶⁹ *Ibidem*, 209, 213-214, 237; M.G. Levenbach, *Arbeidsrecht. Een bundel opstellen* (Alphen aan den Rijn 1951) 256-276. Impliciet in deze literatuur is een teleologisch verband tussen de ontwikkeling van een geïndustrialiseerde massasamenleving en de 'modernisering' van het arbeidsrecht (zie ook Annie J. de Roo en Rob W. Jagtenberg, 'De beslechting van arbeidsgeschillen in Engeland en Nederland in de negentiende eeuw', in: Roel Pieterman e.a. (eds.), *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw* (Arnhem en Rotterdam 1994) 141, 154); zie ook J.C.G.M. Janssen, *Conflict en samenwerking. 75 jaar fabrieksarbeidersorganisatie in Maastricht* ([Maastricht], [1970]) 9.

De gemeentepolitie kreeg bij de handhaving van de orde bijstand van de koninklijke marechaussee. Foto GAM.

gens mij maar onvoldoende benadrukt in de vakliteratuur, is dat deze leemte tegelijk voortspoot uit een zeer sterke gehechtheid aan het 'legisme', een rechtsleer die poneert dat alle recht in de wet ligt. Deze doctrine bracht met zich mee dat de allerlaatste restanten van het voor-revolutionaire gewoonterecht definitief uit het rechterlijke landschap verdwenen.⁷⁰ Men beseft gewoonlijk onvoldoende dat de rechtspleging in de Franse arbeidsrechtbanken in deze jaren bleef bogen op regels van gewoonte. En deze tribunalen boden bepaalde categorieën loontrekkenden, zowel materieel als formeel, een veel grotere mate van rechtsbescherming dan het Franse (of Nederlandse) BW.⁷¹

⁷⁰ Zie voor onderzoek naar het legisme: Teun Jaspers, *Rechtspreken in de maatschappij. Een onderzoek naar opvattingen over plaats en functie van de rechtspraak in het Nederlandse economische, sociale en politieke bestel van het einde van de 18de tot het begin van de 20ste eeuw* (Den Haag en Zwolle 1980) 69 e.v.; R.J.S. Schwitters, 'Vermaatschappelijking van het recht in sociologisch perspectief', in: Pieterman e.a. (eds.), *Bijdragen rechtsgeschiedenis*, 201-223.

⁷¹ Alain Cottureau (ed.), 'Les prud'hommes XIXe-XXe siècles', *Mouvement social* 141 (1987).

Ook in dit geval is het belangrijk enige nuancerende opmerkingen te maken over het onderscheid tussen beide *casussen*. Alle retoriek ten spijt, wijst de Franse literatuur uit dat de dagelijkse krachtsverhoudingen op de werkvloer niet diepgaand werden getransformeerd. Neemt men de sociaal-politieke context onder de loep, dan stelt men vast dat opeenvolgende regimes met hun streven om het werkkterrein van de arbeidsrechtbanken en de toegang ertoe uit te breiden onder meer ambieerden het geschokte volksvertrouwen in de staatsorde op te krikken.⁷² Ik herhaal: om het vraagstuk van het gebruik van het rechtsapparaat te beoordelen, dient men dit dus duidelijk meer in verband te brengen met de onderliggende politiek-symbolische betekenisdimensie. Dit thema wil ik nu iets meer uitwerken in mijn commentaar inzake kosteloze rechtshulp.

Kosteloze rechtshulp

Kosteloze burgerlijke rechtspleging was één van de andere grote Franse revolutie-idealen. Nederland kende een vergelijkbaar debat in de Bataafse-Franse tijd.⁷³ Het compromis tussen droom en realiteit dat in beide landen tot stand kwam, kwam neer op een soort preferentiële behandeling voor armlastigen en minvermogenden binnen het kader van de bestaande rechtspleging. Men werd vrijgesteld van proceskosten, niet bij rechte, maar als een gunst van overheidswege (net als in het geval van armenzorg) en vanwege de advocatuur. Het Franse stelsel van kosteloze rechtsbijstand was sedert het midden van de negentiende eeuw relatief praktisch opgezet en betrekkelijk genereus op het terrein van het familierecht. Hoofdzakelijk gaat het hier om echtscheidingskwesaties en zaken van scheiding van tafel en bed.⁷⁴ Wat opvalt is de sterke en ononderbroken correlatie tussen de uitbreiding van de rechtshulparrangementen en de liberalisering van het echtscheidingsrecht (in de zin van het wettelijk vastleggen van een groeiend aantal modaliteiten van huwelijksontbinding).⁷⁵ De hypothese die vaak wordt geformuleerd voor de Franse *casus* legt resoluut de klemtoon op de wijze waarop de vraag naar echtscheiding systematisch van bovenaf werd gestimuleerd.⁷⁶ De Franse nationale overheid was niet alleen erop uit de integriteit van het huwelijk als institutie te vergroten, maar evenzeer een mate van controle uit te oefenen op constitutieve delen van de arbeiderscultuur

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Van Boven, *De rechterlijke instellingen*, 70.

⁷⁴ Het recht op kosteloze rechtsbijstand werd voor de eerste maal op grote schaal in de praktijk gebracht met de wet van 1898 op schadevergoeding voor een werkongeval.

⁷⁵ Bernard Schnapper, 'De la charité à la solidarité: l'assistance judiciaire française, 1851-1972', *TvRG* 52 (1984) 105-150.

⁷⁶ Deze hypothese gaat uit van het patroon van huwelijksontbinding onder de lagere sociale klassen - met name de constatering dat huwelijken ontbonden werden op velerlei wijzen zonder dat het recht en de justitie daarbij kwamen kijken, én de suggestie dat de massa doorgaans weinig interesse vertoonde voor de problematiek van echtscheiding(sprocedures), iets wat ook kan worden afgeleid uit recent Nederlands werk; voor Nederlands onderzoek over praktijken van huwelijksontbinding dat in dezelfde richting wijst, zie: Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19de en vroegste eeuw* (Wageningen 1992) 424-428, 439-441; De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 85.

(met name het gezinsleven en de man-vrouwrelatie). Dit uitdijende complex aan rechtsregels en rechtsprocedures wordt voorts ook toegeschreven aan een manifeste wens om het centraal gezag te doen gelden, iets wat met name significant was tijdens de periode van de liberale Derde Republiek.⁷⁷ Volgens mij kan deze perspectiefrijke sociaal-historische benadering ook aanknopingspunten bieden voor een beter inzicht in het Nederlandse systeem van kosteloze rechtsbijstand.

Nederlands onderzoek terzake is nog steeds beperkt en nauwelijks onderbouwd door empirische studies. De literatuur licht in hoofdzaak de regelgeving toe en geeft een aantal aanwijzingen betreffende de praktische uitvoering. Het eerste stuk regelgeving is het KB van 14 september 1838, dat advocaten en procureurs (twee functies die rond 1900 gewoonlijk door één persoon werden uitgeoefend) een reeks verplichtingen oplegde inzake gratis rechtshulp aan 'behoeftegen'.⁷⁸ Voorts schreef het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering voor dat de voorzitter van de rechtbank waarvoor de zaak zou dienen, bevoegd was de vragende partij vrij te stellen van deurwaarderskosten en griffierechten en vervolgens een procureur en, indien dat nodig werd geacht, een advocaat toe te wijzen.⁷⁹ Om zich een beeld te vormen van de praktische toepassing moet men allereerst analyseren hoe, tegen de geest van het recht in, net als in Frankrijk, de advocatuur de sleutel tot het rechtshulpsysteem in handen had. Op zich is deze stelling nauwelijks verwonderlijk, gezien het feit dat zij voor haar diensten niet vergoed werd door de overheid.⁸⁰ In Maastricht, net als in een reeks andere arrondissementen overigens, was het meestal zo dat steunvragende armen eerst de voorzitter van de rechtbank benaderden die dan doorverwees naar een procureur; deze diende vervolgens op instructie van de rechtbank een formeel rekest op te stellen voor de suppliant en voor te leggen aan de rechtbank om de eigenlijke 'kosteloze admissie'-procedure in te leiden.⁸¹ In werke-

⁷⁷ Deze factoren bieden uiteraard geen sluitende verklaring; zie bijvoorbeeld Max Rheinstein, *Marriage stability, divorce and the law* (Chicago 1972); François Ewald (ed.), *Naissance du code civil. La raison du législateur* (Parijs 1989) 64-68; Pierre Rosanvallon, *L'Etat en France de 1789 à nos jours* (Parijs 1990) 97-109; zie voor een Engels perspectief, Iris Minor, 'Working-class women and matrimonial law reform, 1890-1914', in: David E. Martin en David Rubinstein (eds.), *Ideology and the labour movement. Essays presented to John Saville* (Londen 1979) 113-116.

⁷⁸ De overheid in de persoon van de OvJ verschafte ook gratis rechtsbijstand in een aantal burgerlijke zaken van 'openbaar belang', bijvoorbeeld in procedures van onder curatele-stelling (Bosch, 'Ontwikkeling Openbaar Ministerie', 26).

⁷⁹ Om in aanmerking te komen diende de 'behoeftegen' enkel een certificaat van onvermogen af te leggen, wat vrij gemakkelijk verkrijgbaar was: *Ontwerp Wetboek van burgerlijke rechtsvordering*, §2; J.H. Worst, 'De toevoeging van rechtsbijstand als algemeen vraagstuk (civiel proces, strafproces, administratief proces)', *HNVJ* 37 (1907) 295.

⁸⁰ Technisch gezien kon een advocaat-procureur de kosten verhalen op de verliezende partij, maar in de praktijk bleef hij gewoonlijk onbezoldigd.

⁸¹ Worst, 'De toevoeging', 271; R. van Boneval Faure, *Het Nederlandsche burgerlijk procesrecht II*, 4de uitgave (Leiden 1900) 289; verklaring van het Bureau van Consultatie van Maastricht, d.d. 18 juli 1892, gepubliceerd in *Verslag van de Eerste Afdeling der Staats-Commissie van Arbeids-Enquête, aangaande de verzekering of andere voorzorgen bij ongevallen, ziekte, overlijden of ouderdom van werklieden (Fondsen-Enquête)* (Den Haag 1890-1894), appendix 18m.

lijkheid hielden de procureurs stevig de touwtjes in handen. Wellicht waren er velen zoals die verver uit de Akerstraat, die voor zijn arbeidsdispuut een advocaat-procureur kreeg toegewezen, alleen maar om van deze te horen dat zijn zaak ongegrond was en dat hij niet verder geholpen kon worden.⁸² Een eerste bewijs van de macht van de lokale advocatuur is de constatering dat de Maastrichtse arrondissementsrechtbank niet meer dan zes procent van de verzoekschriften die in deze jaren werden ingediend, afwees. Dit verbijsterend lage percentage suggereert dat de advocatuur uiterst selectief te werk ging.⁸³ Wat onze stelling nog meer plausibel maakt, is het gegeven dat het in een tweede reeks arrondissementen gebruikelijk was zich voor gratis rechtshulp rechtstreeks te wenden tot het Bureau van Consultatie, een arrondissementeel lichaam dat de lokale balie vertegenwoordigde. En er is een reeks getuigen die de discretionaire aanpak van deze bureaus bevestigt: zowel de gegrondheid van de aangebrachte zaak als het onvermogen van de verzoeker werden aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen.⁸⁴

Om de werking van het rechtsbijstandsstelsel op lokaal niveau te traceren is men dus voor een groot deel afhankelijk van documentatie uit privé-archieven van advocatenkantoren en Bureaus van Consultatie. Een van die bureaus was dat van het arrondissement Groningen - de registers van dit bureau zijn tot nu toe het enige bronnenmateriaal dat ik heb kunnen lokaliseren.⁸⁵ Het gewone volk verschijnt hier opnieuw in het blikveld als rechtsconsument. Wat evenwel meer in het oog springt, is het bijzonder lage aantal aanvragen dat deze instelling te behandelen kreeg, gemiddeld amper een twintigtal per jaar. Onder hen een dagloner, een straatmaker, een naaister en een wasvrouw.⁸⁶ Ten dele zou men dit lage aantal kunnen toeschrijven aan de te volgen procedure die omslachtig en tijdrovend was. Er zijn echter belangrijkere, brede maatschappelijke

⁸² RAL, Kanton M, Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, inv.nr. 190 [1896], gratis procedure [Cuypers v Kroll].

⁸³ Op een gemiddelde van 48 rekestes die jaarlijks ingediend werden tussen 1880 en 1906, werden er gemiddeld slechts drie afgewezen; bron: *Gerechtelijke Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden* (Den Haag 1880-1899); (voortgezet als) *Justitiële Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden* (Den Haag 1900-1906). Zie voor vergelijkend materiaal over de *Bureaux d'Assistance Judiciaire*, Schnapper, 'De la charité'.

⁸⁴ Worst, 'De toevoeging', 258-259, 268-271; A.M.M. Montijn, *Het Bureau van Consultatie bij den Hoogen Raad der Nederlanden* (Den Haag 1934) 83-84, 169-171, 216; *Ontwerp Wetboek van burgerlijke rechtsvordering*, 82; Van Boneval Faure, *Nederlandsche burgerlijk procesrecht*, 279-296; G.H. van Bolhuis, 'Moeten voor de toelating tot de rechtspraktijk en de magistratuur andere dan de bestaande eischen en waarborgen worden gesteld?', *HNJV* 29 (1899) 173; Van Doorn, 'Het vraagstuk', 227; J. Wolterbeek Muller, 'De kosteloze rechtsbijstand', *Advocatenblad* 2 (1919) 98.

⁸⁵ Gebaseerd op een navraag in het Centraal Register van Particuliere Archieven; verder onderzoek zal meer stelselmatig exploratie-werk in privé-archieven vereisen; mijn bron is Rijksarchief Groningen (verder RAG), Arrondissementsrechtbank Groningen (verder Arrond G), Bureau van Consultatie te Groningen, Notulen van de vergaderingen (1840-1887). Van Baalen, 'Echtscheiding en scheiding' doet uitsluitend een beroep op gerechtelijke stukken betreffende echtscheidingszaken.

⁸⁶ Het gemiddelde aantal aanvragen op jaarbasis tussen 1880 en 1886 was 23; en jaarlijks werd gemiddeld aan zestien zaken een advocaat "toegewezen".

lijke factoren die zulke lage cijfers mee kunnen helpen verklaren. Bestaand onderzoek heeft reeds gewezen op de uiterst kritische houding van de advocatuur tegenover (verplichte) kosteloze rechtshulp.⁸⁷ Om dit aspect iets meer diepgang te geven, is het zinvol te onderstrepen hoe weinig de rechtshulpprocedure was ingeburgerd in de samenleving, getuige het feit dat Bureaus van Consultatie zelden werden gevraagd om advies of inlichtingen; het feit dat er bijzonder weinig formele klachten werden gedeponerd bij de centrale overheid tegen deze sleutelinstellingen wijst in dezelfde richting.⁸⁸ Zolang de lokale advocatuur en de plaatselijke ambtenarij (van het OM tot de gemeentepolitie) 'rechtzoekenden' niet opving, informeerde, adviseerde en begeleidde - buiten hun wettelijke taak om - kon er van een behoorlijk functionerend stelsel van gratis rechtshulp nauwelijks sprake zijn.⁸⁹ En de medewerking van derden moet minimaal geweest zijn.

Waarover er 'harde' gegevens zijn, zijn de aantallen rekestes die het volgende stadium bereikten: bij de Maastrichtse arrondissementsrechtbank werden er jaarlijks gemiddeld 48 ingediend in deze periode.⁹⁰ Omwille van de eerder aangehaalde samenhang tussen de politieke debatten over gratis rechtsbijstand en over echtscheidingsrecht, is het van belang de precieze inhoud van rekestes te kunnen onderscheiden. Om hiervan een indruk te verkrijgen is men verplicht sporen te zoeken in rechtbankarchieven. In het Maastrichtse archief kwam ik voor deze periode jammer genoeg slechts één complete jaargang tegen. Tabel 1 laat zien dat er in het Maastrichtse ressort in dat jaar in kwestie, 1891, niet meer dan dertien rekestes werden geaccepteerd die betrekking hadden op scheiding van tafel en bed of echtscheiding.⁹¹ Zo was er de zaak van een Maastrichtenaar die een proces wou beginnen op grond van mishandeling en grove beledigingen '[om]dat hij door zijne echtgenoot voortdurend slecht behandeld werd, [en] zij niet voor hare huishouding zorgde zoodat hij meermalen zonder middageten

⁸⁷ E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998* (Deventer 1998) 50-51, 70.

⁸⁸ Deze laatste twee punten zijn gebaseerd op het *Verslag Staats-Commissie van Arbeids-Enquête*, appendix 18, en op een analyse van formele klachten ingediend bij het ministerie van Justitie in twee steekjaren (1895 en 1900): Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, Min. v. Justitie (1876-1906): Verbalen (2.09.05), eerste afdeling, index, inv.nrs. 1427, 1428, 1437-1439. Zie voor vergelijkbaar Frans onderzoek, Jean-Claude Farcy, 'Les doléances des justiciables au début de la Troisième République', *Histoire de la justice* 3 (1990) 7-29.

⁸⁹ Minder relevant is de functie van alternatieve aanbieders van advies en hulp; ik denk hier met name aan particuliere arbeidssecretariaten die zich vooral richtten tot vakbondsleden en zich in de beginjaren (in Maastricht vanaf 1903) vooral ledig hielden met zaken die vielen onder de Ongevallenwet (1901); zie voor voorbeelden RAL, Provinciaal Bestuur Limburg, inv.nr. 8637. Interessant zijn ook de resultaten van hedendaags rechtssociologisch onderzoek: Erhard Blankenburg en Freek Bruinsma, *Dutch legal culture* 2de uitg. (Deventer en Boston 1994) 7-8.

⁹⁰ Zie noot 83.

⁹¹ RAL, Arrond M, Burgerlijke zaken, rekestes, inv.nrs. 346-348 (de rekestprocedure viel onder de buitengerechtelijke competentie). Een steekproef in het rechtbankarchief van 's-Hertogenbosch leverde niets op en liet mij dus niet toe mijn uitspraken te testen met ander materiaal: Rijksarchief Noord-Brabant, Arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, Burgerlijke zaken, rekestes met beschikkingen, inv.nrs. 1253-1254 [1895], 1263-1264 [1900].

Twee marechaussees te paard op de Maasbrug, circa 1900. Foto GAM.

naar zijn werk is moeten gaan; [om]dat zijne echtgenoot hem voortdurend met allerlei scheldwoorden overlaadde, als: hoerenlooper, gij houdt u op met andere vrouwen, gij ligt in gemeene kroegen', enzovoort; [om]dat zijne echtgenoot hem in het laatste dezer maand Mei dezes jaars heeft te lijf gegaan en hem in het aangezicht gekrapt; [om]dat hij omstreeks dienzelfden tijd door den vader zijner echtgenoot en door haarzelf is aangevallen en deerlijk toegetakeld'.⁹²

Kijkt men naar de volgende - en cruciale - fase in de procedure, het eigenlijke rechtsgeding, dan vindt men nog lagere cijfers. Uiterst informatief is een reeks kwantitatieve gegevens betreffende kosteloze scheidings- en echtscheidingsprocessen (de periode 1904-1909 bestrijkend), gepubliceerd in een Brits overheidsrapport, maar bij mijn weten nog niet eerder gebruikt.⁹³ Het gemiddelde aantal van dit soort processen was minuscule. In het arrondissement Maastricht ziet het beeld er als volgt uit: gemiddeld 4 à 5 per jaar of 0,3 per 10.000 inwoners. Het landelijke gemiddelde lag nauwelijks hoger: 1,2 per 10.000 inwoners. Een verwaarloosbaar maar relatief gezien niet onbelangrijk verschijnsel, want het blijkt dat maar liefst drie kwart van alle scheidings- of echtscheidingsprocessen in Nederland gratis werd behandeld.

⁹² RAL, Arrond M, Burgerlijke zaken, rekenen, inv.nrs. 346 [1891], fo. 295; zie ook fos. 438 en 451.

⁹³ Berekeningen zijn gebaseerd op cijfermateriaal voorgelegd door Willem Roosegaarde Bisschop, lid van de Amsterdamse balie, en gepubliceerd in *Report of the Royal Commission on Divorce and Matrimonial Causes IV British Parliamentary Papers 1912-13* (Cd. 6482) XXI, appendix xix. De landelijke gemiddelden zijn een benadering omdat cijfers uit het arrondissement Rotterdam ontbreken.

Tabel 1: *Arrondissementsrechtbank Maastricht, verlening van kosteloze rechtsbijstand in burgerlijke zaken (1891) ⁽¹⁾*

Rechtsmateries	Aantal rekesten	Verleend ⁽²⁾	Afgewezen	Ingetrokken	Aantal rekesten uit Maastricht ⁽³⁾	Verleend
I. Huwelijksontbinding						
a. echtscheiding	5	5 (1)	-	-	4	4
b. scheiding van tafel en bed	10	8 (1)	1	1	6	6
II. Erfeniszaken	8	5 (1)	-	3	4	2
III. Schuldvorderingen	8	8	-	-	3	3
IV. Huurgeschillen	4	3 (2)	1	-	-	-
V. Bezitsacties	6	6	-	-	3	3
VI. Schadevergoeding ⁽⁴⁾						
a. wegens mishandeling	2	2 (1)	-	-	-	-
b. overige	1	1	-	-	-	-
VII. Burengeschillen	1	-	1	-	-	-
VIII. Zaken van koophandel	3	3 (1)	-	-	3	3
IX. Tenuitvoerlegging van een vonnis (bv. beslaglegging op derden)	3	3	-	-	-	-
X. Rechtsmaterie onbekend	4	3 (1)	1	-	3	3
TOTAAL	55	47 (8)	4	4	26	24

Bron: zie noot 91.

Toelichting:

- (1) gebaseerd op rekesten ter verkrijging van 'kosteloze admessie' in arrondissementszaken: de rekestrant zocht ofwel als eiser (de grote meerderheid van de gevallen) ofwel als gedaagde op te treden;
- (2) inclusief (tussen haakjes) het aantal rekesten waar de rekestrant zich zocht te verdedigen tegen een aanhangige zaak;
- (3) aantal rekesten ingediend door een inwoner van Maastricht;
- (4) met uitsluiting van vorderingen tot schadevergoeding in zoverre de kwestie betrekking heeft op één van de voorgaande of volgende rechtsmateries.

Het voorgaande maakt twee zaken duidelijk. Ten eerste onderschatten Nederlandse historische studies over echtscheiding het (relatieve) belang dat gehecht moet worden aan de aanbodsstructuur; er bestaat een intieme band tussen, aan de ene kant het (naar Europese begrippen) laag echtscheidingsniveau en, aan de andere kant het uitermate restrictief overheidsbeleid op het gebied van gratis rechtshulp (voor echtscheidings- en andere kwesties) en de bijzonder terughoudende gedragslijn van tussenfiguren uit de plaatselijke advocatuur en het lokale ambtenarenkorps.⁹⁴ Ten tweede - en dit is belangrijker

⁹⁴ Er wordt mijns inziens onvoldoende aandacht besteed aan de mate waarin de aantallen echtscheidingsprocessen mede van bovenaf werden gedetermineerd; de oppositie van lokale elites tegen het principe of tegen de liberalisering van echtscheiding, alsook het feit dat nationale gezagsdragers en politici uiterst beducht waren de mogelijkheid van echtscheiding effectief binnen het bereik te brengen van de lagere klassen (met name via meer genereuze rechtshulpsarrangementen), verdient een veel grotere prominentie; typische voorbeelden zijn Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 447-452, 474-477; Arend H. Jr. Huussen, 'The discussion about the extension of divorce in the Netherlands, 1870-1970', *TvRG* 63 (1995) 317, 320; Van Baalen, 'Echtscheiding en scheiding'.

voor mijn onderzoek - dit relaas wijst opnieuw op het feit dat het 'recht-zoeken' een fenomeen was dat tevens van bovenaf werd gestimuleerd, ja zelfs werd gegenereerd, wat opnieuw het belang onderstreept van een nader onderzoek van bredere, sociaal-politieke factoren.

Hoe het ook zij, het rechtsbijstandssysteem zette, in zoverre het effectief werkte, de deur van de justitie kennelijk vooral iets meer open voor beter gesitueerden, personen die een minimale rechtskennis hadden en deel uitmaakten van een sociaal netwerk, waarin er een zekere frequentie van interactie was met rechtskundigen. Het echtscheidingsdebat in Nederland fungeerde echter niet als voedingsbodem voor een fundamentele politieke discussie over het verlagen van de drempel van civiele rechtbanken, noch stimuleerde het de uitwerking van een meer werkbaar voorstel. Dat de verlening van rechtshulp verhoudingsgewijs vooral van nut was voor de kleine burgerij, wordt ook gesuggereerd door een studie van die betreffende kleinere rechtszaken.

Het wettelijke kader verschilde enigszins met het hierboven geschetste. Het belangrijkste verschil was, dat tot 1901 advocaten bij wet tot niets verplicht waren; de veronderstelling was, dat voor een klein proces de interventie van een wetsman overbodig was.⁹⁵ Wellicht was de Haagse praktijk de norm: eventuele hulp van de zijde van advocaten was gewoonlijk beperkt tot de verzoekschrift-procedure (die verliep voor de kantonrechter). Slechts uitzonderlijk zagen zij het als hun taak hulp te bieden in de volgende, cruciale fasen.⁹⁶ Te oordelen naar de Groningse bronnen bleef het vaak voor dat een toegewezen advocaat op eigen houtje poogde een zaak minnelijk te schikken of ze gewoonweg liet vallen of maar bleef uitstellen.⁹⁷ In het kanton Maastricht werd slechts eenderde van hen die een rekest bij de kantonrechter indienden in deze jaren gratis geassisteerd door een deskundige.⁹⁸ Een studie van het profiel van zo'n driehonderd van hen leert, dat slechts 31 procent van de rekestranten uit de arbeidersklasse kwam.⁹⁹ Tabel 2 toont verder aan dat eenderde van de rekesten huurzaken waren en een ander derde kleine schuldvorderingen. Het was welbekend onder ingewijden dat 'winkeliers kosteloozen rechtsbijstand zoeken te verwerven tot het incasseeren van kwade posten, of dat huurders van woningen den kosteloozen bijstand inroepen om tegen onderhuurders ontruiming te verkrijgen'.¹⁰⁰ Een

⁹⁵ Het betreffende arrest van de Hoge Raad van 7 november 1901 bleef betwist: Worst, 'De toevoeging', 281; *Ontwerp Wetboek van burgerlijke rechtsvordering*, 84.

⁹⁶ Montijn, *Bureau van Consultatie*, 84, 216.

⁹⁷ RAG, Arrond G, Bureau van Consultatie te Groningen, Notulen van de vergaderingen, 29 dec. 1880, 27 juli 1881, 14 nov. 1883, 5 aug. 1885.

⁹⁸ 36 procent van de geselecteerde rekesten werden gratis ingediend door een advocaat - in totaal heb ik gegevens voor 297 rekesten of 92 procent van alle rekesten van de jaren 1880-1909: RAL, Kanton M, Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, inv.nrs. 177-197 (gratis procedure).

⁹⁹ Hier deed zich het probleem voor dat het opgegeven beroep niet altijd overeenkwam met het werkelijke - sommigen gaven zich om tactische redenen op als een losse arbeider om hun kansen op rechtshulp te verhogen; bron: zie noot 98.

¹⁰⁰ Verklaring van het Bureau van Consultatie van Utrecht (*Verslag Staats-Commissie van Arbeids-Enquête*, appendix 18f); Van Bolhuis ('Toelating tot de rechtspraktijk', 175) was van dezelfde mening.

typisch geval uit Maastricht was dat van een spekslager die achterstallige huur hoopte te vorderen tegen een leidekker die bij hem op een kamer woonde.¹⁰¹ Rechtshulp werd dus gebruikt door 'kleine luiden'. Het was overigens vrij ongebruikelijk dat de kantonrechter een rekest afwees, enkel omdat de vragende partij niet 'onvermogen' bleek te zijn.¹⁰² Eén van de meest illustratieve uitzonderingen is het geval van een meester-metselaar die, zo bleek in de loop van de rekestprocedure, maar liefst negen arbeiders in dienst had en woonde in een huis met een huurwaarde van driehonderd gulden.¹⁰³

Tabel 2: *Kantongerecht Maastricht, verlening van 'kosteloze admmissie' in kleine burgerlijke zaken, driejaarlijkse totalen en jaarlijks gemiddelde (1880-1906) (1):*

Jaren	Aantal rekesten		Als eiser: rechtsmateries					Als ge-daagde
	Drie-jaarlijkse totalen	Onderzocht	I. Huurgeschil	II. Pachtzaak	III. Arbeids-overeenkomst	IV. Schuld-vordering	V. Schade-vergoeding (2)	
1880-1882	26	26	12	1	4	8	1	-
1883-1885	31	31	14	-	2	7	4	4
1886-1888	50	50	24	3	7	12	1	3
1889-1891	53	53	19	-	8	21	3	2
1892-1894	27	26	12	-	3	8	3	-
1895-1897	29	29	9	-	6	12	2	-
1898-1900	32	27	7	-	4	9	3	3
1901-1903	31	29	11	-	5	11	1	1
1904-1906	17	12	3	-	1	6	-	2
Jaren	Jaarlijks Gemiddelde	Onderzocht	I. Huurgeschil	II. Pachtzaak	III. Arbeids-overeenkomst	IV. Schuld-vordering	V. Schade-vergoeding	
1880-1906	11	10.5	4.1	0.1	1.5	3.5	0.7	0.6

Bron: RAL, Kanton M, Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, nrs. 177-195 (gratis procedures).

Toelichting:

(1) gebaseerd op rekesten ter verkrijging van 'kosteloze admmissie' in kantongerechtszaken;

(2) met uitsluiting van vorderingen tot schadevergoeding in zoverre de kwestie betrekking heeft op één van de voorgaande rechtsmateries.

¹⁰¹ RAL, Kanton M, Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, inv.nr. 184 [1888], gratis procedure [Jacobs v. Schenk].

¹⁰² Slechts 18 procent van alle rekesten werd afgewezen, merendeels omdat de rekestrant niet voldeed aan deze voorwaarde; bron: zie noot 98.

¹⁰³ RAL, Kanton M, Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, inv.nr. 182 [1886], gratis procedure [Niessen v. Scheltens e.a.]; een ander voorbeeld is idem, inv.nr. 186 [1890], gratis procedure [Penders v. Braham].

Het is uiteraard onmogelijk om op basis van mijn fragmentarische bewijsmateriaal te generaliseren. Wat dit relaas echter zonder twijfel aantoonst, is dat van alle maatschappelijke groepen de kleine burgerij het grootste voordeel trok uit de bestaande rechtshulparrangementen. Een vaststelling die tevens bevestigt hoe hoog de financiële drempel was voor een klein burgerlijk proces. Dit verhaal is ook in andere opzichten uiterst leerzaam, zoals ik hierna zal aangeven.

Eindbeschouwing

De bedoeling van dit stuk is zeker niet harde, afgeronde conclusies te formuleren, maar enkele grote lijnen te trekken die nader uitgewerkt moeten worden door systematisch onderzoek. Ten eerste is het essentieel dat als men de actuele attitudes en ervaringen van de lagere klassen ten aanzien van het gerechtelijk apparaat in het Nederland van de eeuwwisseling wil reconstrueren, men naast de repressieve schaduwzijde van het geheel (de belevingen van gesurveilleerden, verdachten, arrestanten, veroordeelden en gedetineerden) oog moet hebben voor het feit dat men binnen dit bevolkingsdeel ook in aanraking kwam met politie en justitie als aangever, klager, getuige, hulpvrager of procespartij en dat deze instanties een zekere mate van bescherming en 'hulp' boden. De politie en het strafrechtsapparaat waren immers ten dele afhankelijk van de meldingen en aangiftebereidheid van particulieren; en het is een open deur intrappen om te zeggen dat de civiele rechtspleging *uitsluitend* volgens deze lijnen functioneert. In de bestaande Nederlandse literatuur is de consumptie-kant van de zaak echter nog niet ten volle geoperationaliseerd en geconceptualiseerd.¹⁰⁴ Hoewel deze basisvaststelling voornamelijk slaat op het strafrechtssysteem en de kleine criminaliteit, moet echter toch worden vastgesteld dat contact met de burgerlijke rechtspleging niet onbestaand was. Een handjevol wist met name via de kosteloze rechtshulparrangementen een beroep te doen op civiele rechtbanken, iets wat verder gedocumenteerd moet worden. Een van de fundamentele knelpunten echter, gezien het gestelde bronnenprobleem, is dat de prevalentie en incidentie van deze verschijnselen niet juist meetbaar zijn.

Het blijkt voorts dat, wat betreft de betrokkenheid van 'het volk' in het rechtssysteem, Nederland een slecht figuur slaat in vergelijking met Engeland (particuliere strafrechtsvervolging) en Frankrijk (vredegerecht, conciliatie, arbeidsrechtbank, gratis rechtsbijstand). Volgens mij accentueert de Nederlandse vakliteratuur onvoldoende hoe weinig publieksgericht de aanpak van het rechterlijk complex was. Men moet zich er rekenschap van geven dat in het liberale West-Europa van de periode 1860-1914 en met name met de democratisering van het stemrecht (in Nederland na 1880) de politieke klassen meer

¹⁰⁴Lucassen bijvoorbeeld thematiseert de taakopvatting en *modus operandi* van de politie als een ingewikkeld samenspel van straffen en helpen (Lucassen, "Tussen perceptie en praktijk", 187); mijn bedoeling is wat meer licht te werpen op variaties al naargelang de historische context, alsook de 'hulp'zijde te conceptualiseren; ik laat variaties in percepties binnen de lagere klassen naar inkomensgroep en sekse buiten beschouwing.

en meer bezorgd werden om de legitimiteit van de justitie en politie te demonstreren.¹⁰⁵ Het feit dat de Nederlandse politie werd opgedragen 'de vriend van iedereen' te zijn en de arme 'in bijzondere bescherming' te nemen, wijst al in die richting.¹⁰⁶ Ik heb proberen aan te tonen dat, paradoxalerwijze, men niet om zo'n topgerichte benadering heen kan om iets van de complexiteit van de populaire beeldvorming van politie en justitie bloot te leggen. Integendeel zelfs, ik denk dat de vraag waarom het 'recht-zoeken' van bovenaf werd gestimuleerd of gegenereerd de deur opent naar veelbelovende nieuwe inzichten op dit terrein. Onze summiere vergelijking van de Maastrichtse micro-geschiedenis met de elkaar aanvullende Engelse en Franse gevallen, attendeert ons op enkele kenmerken van de Nederlandse *casus*.

Karakteristiek voor het Engelse patroon was het feit dat stafrechtbanken relatief laagdrempelig waren. Maar even essentieel om te noteren is de ambivalentie van bestaande justitiebeelden. Gebaseerd op de Maastrichtse bronnen, poneerde ik dat een 'officiële' bemiddeling in de ogen van 'rechtzoekenden' afkomstig uit lagere strata een net zo belangrijke vorm van conflictregeling was als een strafrechtelijke afdoening; en we zagen dat het politie- en justitiële circuit in Maastricht wel degelijk ruimte bood om een dispuut informeel op te lossen, zij het niet in de openbare rechtszitting. Vandaar de (volgens mij belangrijker) vraag naar wat er juist schuil ging achter de participatieve en hulpverlenende kant van het strafrechtssysteem. Wat blijkt is hoe waardevol en efficiënt vele Engelse gezagsdragers, politici en magistraten de strafrechtbank vonden als communicatiemedium om een reeks beginselen en waarden van de dominante cultuur uit te vergroten, door te geven en te propageren onder de massa.¹⁰⁷

Van een andere orde was Frankrijk, waar het vooral instanties binnen of aan de marge van het civielrechtelijke apparaat waren die betrekkelijk toegankelijk waren. Dit fenomeen getuigde ontegensprekelijk van een sociale bewogenheid, maar werd tevens voor een deel ingegeven door een aantal sociaal-politieke overwegingen. Ten eerste moet men in dit soort beleid een poging zien om de lage status van de rechterlijke procedure, de magistratuur, de advocatuur en de organen van de Staat op te vijzelen. Voorts van belang in dit verband was een manifeste beleidskeuze vanwege een liberaal republikeins regime om de

¹⁰⁵ Voor een toepassing op het terrein van de politie zie bijvoorbeeld Jean-Marc Berlière, 'La professionalisation: revendication des policiers et objectif des pouvoirs au début de la IIIe République', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 37 (1990) 406-409; Michael Wintle, 'Policing the liberal state in the Netherlands: the historical context of the current reorganization of the Dutch police', *Policing and Society* 6 (1996) 186-90, 194.

¹⁰⁶ Manneke, *Uit oogpunt van politie*, 150; Jac. van Waning, *Handboek voor de politie. Haar plichten en rechten* (Alphen aan den Rijn [1899]) 188; voor gelijksoortig materiaal zie: Cyrille Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling* (Antwerpen en Arnhem 1979) 991; en Johannes Bool, *De politie, haar wezen en organisatie in Frankrijk, Duitsland, Engeland en Nederland* (Den Haag 1887) 213.

¹⁰⁷ Douglas Hay, 'The criminal prosecution in England and its historians', *Modern Law Review* 47 (1987) 1-29; Stefan Petrow, *Policing morals. The metropolitan police and the Home Office, 1870-1914* (Oxford 1994) 30.

machtsbasissen van de traditionele elites (dat wil zeggen notabelen en kerk) van bovenaf in te perken.¹⁰⁸ Een variatie op hetzelfde thema doet de voorlopig nog onvoldoende bestudeerde vraag oproepen in hoeverre ook het strafvervolgingsbeleid en het 'strafrecht-zoeken' werden gestimuleerd door dit soort factoren. In Nederlands historisch onderzoek heeft men wel al gepoogd de impact in te schatten van staats- en natievorming op de strafrechtspraktijk (de tweede factor in bovenstaand lijstje), maar blijven andere potentieel interessante benaderingswijzen onbeproofd.¹⁰⁹

Het spreekt voor zich dat de onderzoeker de grootste voorzichtigheid aan de dag moet leggen bij het definiëren van de politie- en justitieconcepten van de volksmassa. Om het gat in onze kennis te vullen lijkt de hypothese dat de Maastrichtse *casus* een middenpositie inneemt tussen de hier geschetste alternatieve (Franse en Engelse) scenario's een mooi en evenwichtig beginpunt. Dit kan eenvoudig worden samengevat: enerzijds lijdt het geen twijfel dat rond 1900 het Nederlandse rechtsapparaat als instelling een minimale dosis van gekwalificeerd vertrouwen genoot, tenminste onder het groeiende kiesgerechtigde en 'respectabele' deel van de bevolking. Dit neemt uiteraard niet weg dat al naargelang de context specifieke acties of beslissingen luid bekritiseerd werden en heftige gevoelens van verontwaardiging en vijandigheid uitlokten. Anderzijds is het niet gewaagd te stellen dat de politiek-ideologische functie van de Nederlandse justitie (bijvoorbeeld, de wijze waarop een reeks sleutelinstellingen en -actoren, van de officier van justitie tot politiefunctionarissen, het principe van een billijke en onpartijdige justitie hielpen uitdragen en reproduceren) relatief latent was. Een van de redenen was dat onder de magistratuur en de bestuurlijke staatselite de overtuiging heerste dat uitsluitend rechtsregels de justitiële machtsuitoefening mochten determineren.¹¹⁰ En in zoverre de justitie effectief opereerde als politiek-symbolisch apparaat en een opvoedkundige strekking had, richtte zij zich, meer dan in de Franse of Engelse context, hoofdzakelijk tot de grote en kleine burgerij. Bij wijze van besluit hoop ik dat mijn notities andere historici ertoe zullen aanzetten de sociaal-historische studie van het rechtssysteem meer te doordenken vanuit de onderzoeksperspectieven van de reguliere sociale en politieke geschiedschrijving.

¹⁰⁸ Verder gaf ditzelfde regime tevens geregeld blijk van een voorkeur om via het burgerlijk recht aspecten van de arbeiderscultuur (bv. de man-vrouwrelatie) te willen 'fatsoeneren', ten nadele van alternatieve regelingen buiten het recht en de rechter om. Zie: Gilles Rouet, *Justice et justiciables aux XIXe et XXe siècles* (Paris 1999).

¹⁰⁹ Een voorbeeld is Sleebe, *In termen van fatsoen*; maar zelfs deze studie onderzoekt vanuit deze optiek slechts nieuwe strafbaarstellingen en strafvervolgingspatronen in zoverre zij betrekking hadden op feiten of gedragingen die rechtstreeks tegen de overheid en functionarissen gericht waren. Zie voor een aanzet voor een bredere aanpak: Mellaerts, 'Criminal justice', 33-35, 47.

¹¹⁰ De studie van het gerecht als ideologisch apparaat binnen het maatschappelijk bestel is in Nederland nog een betrekkelijk jong onderzoeksveld; zie voor een andere inleidende studie: Leny de Groot-van Leeuwen en Roel Pieterman, 'Het gezag van de rechter in de nieuwste tijd', in: Leny de Groot-van Leeuwen e.a. (eds.), *Het gezag van de rechter* (Amsterdam 1994) 105-126.